

П. О. Куліш у 90-х роках

(листи й документи)

Образ одного з найбільших діячів українського відродження XIX віку П. О. Куліша досі не змальовано тими тривкими фарбами, що для них матеріял дає безстороння наукова критика відповідних фактів. В загальній уяві він ще й досі живе покалічений пристрастями та помилками української націоналістичної патріотики. І тому часом найменша спроба зорієнтуватись у фактах набирає характеру апології, реабілітації. Ми вже досить одійшли від Кулішової доби, щоб не відчувати всієї непотрібності в рівній мірі апологій та оборонних промов, як і актів обвинувачення і промов прокурорських. Для нас не може бути сумніву, що в цілому Кулішова ідеологія неприємлива й чужа для сучасної людини. Але разом з тим, Куліш не сковував своєї „ідеології“ ланцюгами „непохитної“ догматики, і понад сталі форми з непорушним змістом ставив тенденції розвитку, що заделегідь не лише не канонізують, але часто й не передбачають ані готових форм, ані готового змісту. Влучно сказав про нього Драгоманов, що Куліш — „один з українофілів — б'є в точку всесвітньої, людської культури, котра підніме наш народ¹⁾“. До того-ж і художні твори Куліша ще зберігають свою актуальну вартість, не втративши емоціональної сили. І цього всього досить, щоб у Кулішовій спадщині досі не висохло для нас джерело води живої і не стала вона для нас подібною до скам'янілості минулої доби геологічної. Студіювання образу Куліша в світлі його доби, цеб-то в світлі його соціальної обумовленості, є одною з важливіших, а разом і зворушливіших тем в студіюванні нашого минулого. Але в цьому студіюванні дослідник спинається перед браком відповідних матеріалів. Ще не всі матеріяли, потрібні для студій Куліша, опубліковано й досліджено, величезну кількість їх розпорошено по різних наших музеях та архівах, а значна кількість їх навіть є в приватних руках. Отже, на часі систематичне опублікування й дослідження розпорошеного тепер Кулішового матеріялу, що одне тільки й може зруйнувати остаточно безліч Кулішових легенд та мітів, а разом і дати змогу змалювати синтетичний образ Куліша в праці, опертій не на грузькому піску необґрунтованих вигадок і виразно зазначених пристрасей. Вважаючи на важливість збирання Кулішового матеріялу й подаю нижче дещо з нього, здаючи оцінку питомої ваги поданої на суд самого читача.

¹⁾ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. VII, Чернівці, 1911 р., стор. 106.

І. ЕПІЗОД З ЖИТТЯ КУЛИША

Мова власне не про епізод у його цілому, але лише про епілог його, що стоїть від самого „епізоду“ на віддалі сливе 10 років... Історія перебування Куліша у Львові 1881-1882 р. має свою спеціальну літературу, хоч і досі не можна сказати, щоб усе в цій історії було висвітлено до кінця. Принаймні біографи й дослідники досі виразно не з'ясували одного моменту цієї історії, а саме виходу Куліша з російського підданства. В. Шенрок, розповідаючи про виїзд Куліша до Львова з заміром „издавать здесь газету в духе примирения поляков и украинцев“, з цього приводу пише: „Но для этого нужны были средства и австрийское подданство. Местное правитель-ство не прочь было субсидировать издание, а Кулиш готов был перейти в австрийское подданство, конечно, испросив согласие русского правительства (кажется, Кулиш подал об этом просьбу к министру внутренних дел гр. Игнатьеву и получил разрешение). Но издание не осуществилось... Достоверно, что он выехал из Австрии в 1882 г., раздраженный и против правительства, и против поляков, и русинов¹⁾“. Не більше в цій справі дізнаємось і від Д. І. Дорошенка: „Група багатих польських панів предложила Кулішу значну суму грошей на культурно-просвітню працю серед українців у дусі примирення,— з умовою, щоб Куліш прийняв австрійське підданство. Куліш пристав на цю пропозицію, зробив заходи що до переміни підданства і укла-дав собі план майбутньої роботи...“²⁾. Розповівши далі, як і чому з того нічого не вийшло, Дорошенко пише: „Знеохочений і розчаро-ваний поїхав Куліш додому на Україну, а слідом за ним бігла нова легенда про його „зрадництво“, „відступництво“, про запродацтво себе ляхам...“

Серед російського уряду виникла була думка заарештувати його при поверті до Росії й вислати на Сибір, але думку цю одкинута й Кулішові дали доживати віку спокійно³⁾.

Сам Куліш, в листі до Павлика, подаючи цікаві відомості про ті мотиви, що керували ним в його планах⁴⁾, та про те, як він сам дивився на свій вихід з російського підданства⁵⁾, нічого не

¹⁾ В. Шенрок. П. А. Кулиш. Биографический очерк. „Киевская Стар.“, сен-тябрь 1901 г., стор. 306.

²⁾ Д. Дорошенко, П. О. Куліш. Київ, 1918 р., стор. 55.

³⁾ Ibid., стор. 56.

⁴⁾ „...з серцем незлобним проти сусідних націоналістів і гнівний тільки на їх фанатичних репрезентантів, осів я був р. 1882 у Львові. Дома фанатики примусового єдинства не давали мені печатати переклад Шекспірових творів і появили періодичний орган до під'йому рідного слова на висоту сучасної культури. Така „тіснота і неволя“ настала в нас за приводом царських обманщиків чинолюбців і грошлюбців. Гірко мені було через них покинути малоруське перо моє і нахилитись під їх волю. От я і взяв був думку зробитись громадянином імперії, під котрою політика судила жити коли не краще, так і не гірше, землякам моїм, думку послужити рідній національності, під крилами орла Конституційного“. „Україна“, ч. 3—1924 р., (107 ст.).

⁵⁾ „Я, будиши творивом того руського духа, що вирятував нас від шляхетчини й козаччини (Сціла і Харибда Малої Росії), іспросив собі у верховної імперської власті увольнення з під її підданства, і тим самим свідчив, що не ворогую з руською імперією, а тільки шукаю способу підняти вгору мою рідну національ-ність...“ Ibid.

розповідає про те, чи той вихід фактично відбувся¹⁾, та що було в цій справі далі.

Тепер несподівано маємо в руках цікаві офіційні документи, що сухим бюрократично-канцелярським стилем розповідають про епілог цілого „епізоду“ — повернення Куліша „в підданство російської імперії“. Ці документи знайдено в Кулішовому архіві, що зберігається в комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні при ВУАН. Подаю з них точні копії:

М. В. Д.

№ 1.

Борзенское

Уѣздное полицейское

Управление

Апрѣля 1 дня 1891 г.

ГОСПОДИНУ НАДВОРНОМУ СОВѢТНИКУ

№ 4121

ПАНТЕЛЕЙМОНУ КУЛИШУ.

г. Борзна, Черн. губ.

Губернское Правленіе сообщило сему Управленію, что на возвращеніе Ваше, нынѣ же въ подданство Россіи послѣдовало Высочайшее соизволеніе въ 22 день февраля сего года.

Сообщая объ этомъ Вамъ, Милостивый Государь, Полицейское Управленіе почтѣйше проситъ пожаловать въ Присутствіе Полицейскаго Управленія въ непродолжительномъ времени для принятія присяги на вѣрность подданства Россіи и представить 80 копѣчную марку на свидѣтельство имѣющее быть выданнымъ Губернскимъ Правленіемъ.

Помощникъ исправника *Меньшиковъ*.

За секретаря (підпис нерозб.)

№ 2.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

На основаніи Высочайшаго соизволенія, послѣдовавшаго въ 22-й день февраля 1891 года, изложеннаго въ отзывѣ Департамента общихъ дѣлъ от 4 марта 1891 года за № 3213, а также 1022 ст. IX сводъ зак. о состояніяхъ, изд. 1876 года, выдано сіе свидѣтельство изъ Черниговскаго Губернскаго Правленія уволенному изъ русскаго подданства надворному совѣтнику Пантелеймону Александрову Кулишу въ томъ, что онъ, по выполненіи присяги на подданство Россіи, возвращенъ въ оное.

Причитающійся гербовый сборъ уплаченъ.

г. Черниговъ, 30 апрѣля 1891 года.

Губернаторъ *Ал. Анастасьевъ*

Вице-губернаторъ *В. Левашовъ*

Старшій совѣтникъ (підпис нерозб.)

Дѣлопроизводитель *Москальскій*

¹⁾ Власне вислів „іспросив собі... увольнення“ дає ніби-то право на висновок, що Куліш не лише просив „увольнення“, але й дістав його від „імперської влади“, тим паче, що далі в тому-ж листі Куліш розповідає: „Я виїхав у Відень, і сподівався обійтись без усякої підмоги з польского боку. Мені було треба тільки натуралізуватись в австрійській імперії“. Ibid., стор. 108. Заходи „натуралізуватись в австрійській імперії“ свідчать, що дозвіл на вихід з підданства імперії російської Куліш мав... Але, що було далі, коли „знеохочений і розчарований“ Куліш повернувся додому, не розповів і він.

Повернення „в оное“ було епілог давнього епізоду 1881 — 82 р.р., але невгмонний дух „гарячого“ Куліша на тому не заспокоївся й додав ще від себе „епілог до епілогу“. Про нього розповів сам Куліш в листі до М. В. Карачевської-Вовківни від 7 липня 1892 р.¹⁾: „Дякуючи министру внутренніх діл за нове мое підданство, писав я, що нічим не здолію так виявити моєї вдячності, як“ ... Да ось воно в Чорній Рукописі 1891 р. 13 квітня: „...считаю не меншим долгомъ благодарности представить на Ваше просвѣщенное усмотрѣніе вопросъ литературно-административный...“

Не касаясь причинъ, побудившихъ бывшее Императорское правительство къ столь рѣшительной мѣрѣ (указъ 1876), ограничусь только указаніемъ на собственную литературную дѣятельность“... і сю промову приводжу до такого слова: „Будучи такимъ образомъ осужденъ на молчаніе, осмѣливаюсь покорнѣйше просить В. Высокопр. исходатайствовать у Верховной Власти Высочайшаго повелѣнія 1876 года, съ разрѣшеніемъ печатать на малорусскомъ языкѣ драмы, поэмы и лирическія стихотворенія, какъ оригинальныя, такъ и переводныя, съ употребленіемъ такого правописанія, какое будетъ признано издателями соотвѣтствующимъ филологической наукѣ“.

И сего камня взорухнул я стількі, що мені відписано с Петербурга и с Киева, мертвого ж земляцького серця не взорухнул і досі ніяк“.

II. ЛИСТИ ДО М. В. КАРАЧЕВСЬКОЇ-ВОВКІВНИ

Дев'ять листів П. О. Куліша до М. В. Карачевської-Вовківни подають дорогоцінний яскравий матеріал для характеристики „Куліша в 90 - х роках“. Звичайно, вони не вичерпують теми, для якої треба пильно студіювати листування письменника за той час у його цілому обсягу та його невтомну напружену працю тієї доби, але й тих листів досить, щоб остаточно зруйнувати цілком безпідставну легенду про розумовий, та й взагалі духовний занепад Куліша останніми роками його життя. Ще допіру один з молодих дослідників, що навіть загл дав до „Чорних Рукописів“ і значить мав змогу побачити на цілий зріст Кулішову працю в 90 — 93 роках, такими загальними рисами характеризував увесь останній (після повороту з останньої закордонної подорожі 81 — 82 р.р.) період його життя: „...Куліш залишився сам один, покинутий і колишніми вірними друзями й недавніми хитрими приятелями, доживати свої сумні старечі роки в хуторній самоті“²⁾.

Але „доживання сумних старечих років“ звучить зовсім тихо в порівнянні з тими кваліфікаціями доби останніх Кулішових літ, що примусили колись Марка-Вовчка з святоблिवим заміром захисту пам'яті Куліша за „минулу плідотворну роботу“ — запевняти: „я глибоко переконана, в останні літа свого життя П. А. Куліш був людина

¹⁾ Цитую за оригіналом листа зі збірки, що належить Г. Г. Холодному, якому за передачу тієї збірки мені для використання складаю щирю подяку.

²⁾ С. Глушко. „Куліш про свої зносини з Поляками“. „Україна“, кн. 3 — 1924, стор. 109.

ненормальна“, при чому „початки пізнішого психоза“ ніби-то помічалися вже на початку 1860 р., хоч тоді „енергії, любови до свого діла було ще багато“¹⁾... І ось, перечитуючи лист Куліша до М. В. Карачевської-Вовківни, наочно впевняємося, що й на восьмому десятиріччі своїх літ у Куліша було ще так забагато „енергії, любови до свого діла“, працездатности й напруженого розумово-духовного життя — праці, як не в кожного буває і в розквіті кращих молодих літ. Може гострі кути колючого й важкого характеру Куліша ще дужче загострилися тими роками, але лише усмішку можуть викликати запевнення про „психоз“. Навіть Грінченкові „недогарки розуму“, „недогарки таланту“²⁾, правда, конкретно скеровані лише проти „хуторних недогарків“, здаються полемічним випадом і прибільшенням перед лицем того повного горіння — іменно „ясного й блискучого“ розуму, що відбивається в цих листах. Ба навіть „свіжого й дужого таланту“ не мало зберіг Куліш до останку днів своїх, що посвідчив і сам Грінченко в об'єктивнішому біографічному начерку висловлюючи жаль, що Кулішові вірші останніх років „являються в такій прекрасній и сильній формі: так очевидно достоїнство форми не соответствует достоїнству содержания“...³⁾ Тут не місце для аналізу „достоїнства содержания“ цілої ідеології Куліша, їй я присвячую окрему розвідку, студіюючи матеріали для якої познайомився і з тими листами, що їх тут подаю.

З величезною працею, яку невтомно проробляв на восьмому десятиріччі життя Куліш, ближче знайомлять „Чорні Рукописи“ 1890—93-х років та інші рукописи останніх літ, свідчучи, що разом з ясным і блискучим розумом нерідко виявляв він і блиск таланту „свіжого й дужого“, бо це-ж на 72 р. життя написав він, напр., такий шедевр поетичний, як „я знав тебе маленькою, різвою“... Листи до Карачевської-Вовківни дають образ Куліша інтимного підчас його „вечора“. З них упевняємося, що якого-б великого суму не був сповнений той вечір, він все-ж таки єсть у цілому видовиськом не „доживання сумних старечих років“, а поривним та зворушливим видовиськом шляхетности людського духу, не так-то вже й розповсюдженій. Особливо зворушує в тих листах надзвичайне піднесення морального почуття, я-б сказав, — моральна велич, що випливає лише з джерела непохитної свідомости своєї правди. В світлі цього морального піднесення такими дрібними та незначними здаються всі хиби та помилки, від яких не застраховані й великі люди. Тому, хто шукає в постатях минулого життєвої правди, а не канонізованих образів святих, ці помилки та хиби — дають матеріал для розуміння, а не для непотрібного моралізування. І з цього навіть боку багато дають Кулішеві листи до М. В. Карачевської-Вовківни⁴⁾. З тих листів маю перед собою оригінали 4 листів (збірка їх належить Г. Г. Холодному), з них

¹⁾ В. Доманицький. Марко Вовчок про Куліша. „Літер.-Наук. Вістн.“, X — 1908 р., стор. 51.

²⁾ В. Грінченко, „Перед широким світом“, К., 1907 р., 155 стор.

³⁾ В. Д. Грінченко. П. А. Куліш. Чернигов, 1899, стр. 42.

⁴⁾ Марія Васильовна Карачевська-Вовківна, дочка Василя Никодимовича Карачевського-Вовка (київського лікаря й свідомого українця), родом з Борзенщини. Черниг. губ. Його брати Никодим Никодимович та Григорій Никодимович були видат-

лист від 22 листопада 90 р. (подаю його під № 2) немає кінця. Кінець його подаю за копією Кулішового архіву ВУАН (комісії для дослідів громадських течій на Укр.). Листи №№ 1, 3, 6, 8 — подаю за копіями Архіву Комісії для дослідів громадських течій. Потрібні коментарії та примітки даю в відповідних місцях.

№ 1

Віршований лист, в копії ВУАН під заголовком „До М... В...-и“. Текст його п. з. „До Маруси В***.“ знаходимо в III томі „Сочинений и Писем П. А. Кулиша“. Издание А. М. Кулиш, под редакцией И. Каманина, Киев, 1909, стр. 136. Не наводжу його, бо в копії ВУАН лише дрібні стилістичні одміни. Зазначу рядок 3-ій 5-ої строфи, бо в копії він читається: „И не підклоницьця учительству новому“ (в друку замість „учительству“, — „він духові“) і до слова „учительству“ зроблено примітку: „нас польське учительство обезнаціоналило навіть і тоді вже, як ще ми молились и розмовляли по предківськи. Школы и мода — от наша була де пагуба“. Лист в копії не датовано (Куліш завжди акуратно виставляв дати). З опису „Чорної Рукописи“ за 90-й рік бачимо, що перші дві строфи (по 8 рядків) написано 27 серпня (з боку надпис „До Маруси Вовківни“), а останню („Додаток до Маруси Вовківни“) 10 вересня, коли написано дві середні строфи невідомо. В архіві ВУАН є лист до В. В. Карачевського-Вовка (батька Марії Васильовни) — не оригінал, а копія: в ньому між иншим читаємо: „На поетичний лист Вашої Маруси мусив и я здобутись хоч на одну поетичну ноту. Подайте, спасибі Вам ій до ручок. Wenig, aber von Herzen. „Коли його в копії датовано правильно — 27 Серпня 1890 г.“ (в „Чорній Рукописі“ листа цього не зазначено), 27-го серпня Куліш міг „подати до ручок“ М. В.-ни через батька лише дві перші строфи, що їх написав того дня.

№ 2

Кохана внучко, сизокрила голубко!

Пісня XXVI Дантового Пекла починається так: „Веселись, Флоренція¹⁾: бо ти така велика, що вславилась и на морѣ и на сушѣ, тай по Пеклу имя твое роспросторилось [се есть (пише Дантов земляк коментатор) по всѣх ѣго кутках повно громадян твоих, cittadini]. Меж ледарями знайшов я пятеро таких, що засоромили мене, да й тобѣ не зробили великої чести“. Засьпівавши так прегарними своїми терцетами, великий патріот²⁾ малює тими ж бессмертними терцетами таких людей, як нашѣ гетьмани, и таких, як нашѣ громадзькѣ мужѣ. Про одного з них, верховода — причепу, послав я документ Вашому Конѣському, а в собѣ самому маю ще гіршій. З листу до Конѣського знатимете, якій сам я документ.

Пріязні Вашѣ питання дозвольте менѣ zostавити на той час, як прочитаєте поему Ломуса „Кулиш у Пеклѣ“, и коментаріі мои до неѣ під назвою „Дзвон“³⁾. Не памятаючи, як печатались первим типом твори Котляревського, повикидав я паерки (Λ), а що значило

ними громадськими діями Борзенщини, та й взагалі Чернігівщини. Син Василій Васильович (брат М. В.-ни) був р. 1907 членом другої державної думи (навіть лідером невеличкої фракції народніх соціалістів). М. В.-на народилась деє в початку 70-х років XIX століття.

¹⁾ „Про Данта республика Флоренція була те саме, що про нас „Козацька Україна“.

²⁾ Підкреслено в оригіналі.

³⁾ „Дзвона лишив я в Конѣського, ако більш непотрѣбного. Коли, прочитавши, не схочете кинути в камин, — дак нехай буде Вам памяткою мого — певно нестачного — спізнання“.

Кулешівське і, там усюди поставив ф. Сьогодні читаю в листи Моск-вського приятеля, Нїмчина, ось що; ... „получил обратно рукопись Вашу с слѣдующей резолюціей на обложкѣ: „Возвратить представителю без одобрения, так как рукопись [показала: это слово зачеркнуто ¹⁾] содержит правописание не совсем согласное с требованиями цензуры“ ²⁾... Осталось менѣ одно копировати першотипну котляревщину. Та де її взяти? Коли знайдете в Києвѣ, пришліть мене, спасибі Вам, копію одного листка, вибравши правдописно-виразний. Я ж Вам за те посилаю —

ЕПИЛОГ ДО ПОЕМИ ЛОМУСА ³⁾

вїршуваньне восьмидесятолїтка Кулеша

(Написане б то вернувшись ис Пекла вже)

Послане Ломусовѣ на подяку за его правдиве
оповѣданье.

Далі самого тексту не наводжу, бо він надрукований в т. III (изд. А. М. Кулиш. Киев, 1909 г.), стор. 215 — 217 з незначними стилістичними змінами п. з.:

Замість недосьпіву до Небрѣшиної поеми
вїршуваньне самого Куліша

Послане Небресі на подяку за его правдиве оповідання.

Оригінал рукопису листа уривається після 13-ої строфи, кінець маємо в копії архіву ВУАН.

Два останні рядки 14-ї строфи копії читаються так:

И про своє ростерзане кубельце
Про діточок не рідних опишу.

До цього примітка: „И про нерідну внуку. А була-б у мене така й рідна, коли б не ростерзано мого кубельця“. Після „Епилогу“ лист продовжується:

Що похваляеш мене, сизокрыла голубонько Марусю, за пересьпів „Дон-Жуана“, се мені й любо й нелюбо. Якійсь Байда пересьпівав Одиссею и „Руська Мысль“ пише, що гарно. Коли маєш, пришли, спасибі тобі, нам на якійсь час.

Я й сам почав був пересьпівувати Гомерову Одиссею, та Чайльд-Гарольд и Дон-Жуан звеліли ще зождати. От-же я, коли схочу, тоді й пересьпіваю, а ніколи не знаю, що виршуватиму завтра и чи

¹⁾ „Мабуть, хотїв написати: показали в авторѣ те и те. Мене в одному крам (слово не розб.) топлять, а в другому вїшають, а я й про сих и про тих мушу сказати: „не вїдають бо, что творять“.

²⁾ „Хотїв бы я, щоб Ви читали мій вѣдпис Нїмчиновѣ, — найгорячїйшого по природѣ чоловіка [дїда мого прозвано Кулешом Гарячим] найтихше найлагіднїше писання.

³⁾ В печатї буде: Замѣсть эпилога и т. д.

віршуватиму коли небудь ще. Та люде (вибачай за сей жарт) про солов'я байде, коли им угод накуе; а й натто, як соловей заведе нову пісню, не ту, що сьпівав за молоду. Вони й Гомера помолодили б, и самого Бояна, „солов'я старого времени“, коли б их воля та сила. А от ще й отчого нелюба мені хвала твоя. У листі до К. прочитаєш, як у Галичині розбито „Позичену Кобзу“ и выкинута з неї „до Братів Великої (годилося би сказати Нової, та порано ще Руси“ и до „Нѣмцѣв“. Так певно зроблено и з присвятом „Дон) Жуана“ Бѣлозѣрцеві Василеві.

Я ж, без сих трох стихотворів, лучче попав би и „Позичену Кобзу“ и пересьпів „Дон-Жуана“, ніж терпіти таку наругу. Є й третя причина мого нелюбія: та, що пересьпів — реакція безбожному, безчесному и безумному Высочайшому повелѣнню, се єсть Юзефовичей каверзѣ. А я, коли б Высочайшее повелѣнне було богобоязливе, преблагородне чи пречесне, прерозумне и нам, Старой Русі, покровительне, дак я б тоді ще більш пильнував, щоб його прославити, нѣж теперь, щоб посрамити.

За „Дантову Божественну Комедію“, коли приїде, и за текст низенько вклоняюсь, и Ганна Барвінок відклоняєцьця сердечно нашої внучецьці люббї. Просимо привітати від нас гарненько и всю твою кохану семью. Пісьля Ваших одвідин, замість Леты, річки старої, проявивсь у нас у саду свіжий Кастальскій струмочок. Понапивались ми обоє и почувлись на нових силах. Ганна змалювала (справді так, як пише про неї Пан Омелько) „Праправнучку Бабы Борьця“, а я чого не понавіршував!

Сама собі, мовляв дивуюся, с прудовусом цілуюся. Да так я з Музою.

(Писав же колись Карамзин про німців співак, що вони „в сладостном упоеніи обнимались из музами и мечтали для потомства“),

Здаєцьця, мені, що се найлуччи мои твори, хоч и кажуть, що ми любимо найбільш останнє натхненнє, так само, як и останнх діток. Та річ ведецьця к тому, що пустынножитель благословляє свою пещену внучку новим образом, имя ж образів —

„ЧУДО“

Вірш „Чудо“ дивись т. III, стор. 138. По закінченню вірша підпис: „Панько Омелькович Кулеш“ і дата: „Р. Б. 1890, мѣсяця Листопаду 22 дня з Ганинної Пустини.“ Вірш „Чудо“, як свідчить „Чорна Рукопись“ за 90 р. написано 9 Листопаду.

В опису „Чорної Рукописі“ за р. 90 цього листа не зазначено, як і листа до В. В. Карачевського (теж лише в копії) з датою: „1890 року, Паздерника 30, з Ганинної Пустині“. Цей останній лист має безпосередній зв'язок з вищенаведеним, а також освітлює характерні риси відносин Куліша до М. В. Кар. — В. (особливо див. лист 5-й), тому наводжу з нього деякі місця: „мовчав я так довго не тому, щоб нездужав. За мою правду дав мені Господь здоров'є таке, якого нікому з моїх знаних.

Благословен Господь за всѣ его дары
Благословен: сподобав мене Раю...
Працюю від зорі до пізньої пори
И на погану погань не вважаю.
В затишному Раю „я воды Леты пью“
Да тихострунну настрою мою.

Сей Рай забезпечує мені Ева, як і Адамові до гріхопадіння, котрого в неї не було, яко в душі культивованої вже, а не такої простухи, що поняла втри й пресмыкающемуся. Про неї співаю так: „Я Праотець Адам...

О! та се Вам рѣчь мусить бути знана. Про сю ж то рѣчь и розпочав я могу. Ви привезли з собою К... аго, а я не одного водхилив (не розб.), що хотів зазирнути в мій Рай, чи, як иншому здавця в мое Пекло! Ну, коли привіз его Карачевський - Вовк, то він того мусить стяти... А він, — не Вам кажучи — одержавши від мене рукопись „Дзвон“ и в цензуру не подає и мені не вертає.

Седжу я собі в затишному Раю, тай думаю: оце - ж мабуть узав у них ключ розуміння Правды; сам не ввійшов, тай иншим увійти не дав. Хоч и озвалася до мене Ваша стокрыла голубка, та моему ляканому вухові крѣз єе голос чудився чісь не такий ширий. От я й вибрав менше з зол — мовчати. У мене ж така вдача: зараз відписати на лист тоєй ж таки години, або — ніколи... Бо молода дитина (думаю собі) впала в такі лестиві чарі патріотичні, в яких и я був довго. Нехай же виходить з них дорогою ширшою над Українщини науки, коли на неї зійде; а не вийде, — так тому й бути. Мусимо й мы давати дань своїй давнині у наше добре вже освічене время, — давати дань не горьшими, а найкращими людьми Коли я в своїй доктрині помиляюсь, а вона з вожакими своїми простує в щасливу нашу будучину, я зараз рад попалити свої папери и поламати піро.

Таки ж не бачу людей, перед котрими, як перед світилами правды, сама хилиця в почитанні голона, лучче один збаставимусь из моею правдою, ніж пристану до стоустого недорозуму, що силкуеця й мене потягти за собою“... „Просить у мене Ваша сизокрила благословення. Посилаю їй образ Ангела, як и подобає пустинножительницѣ. Був такий чоловіг, що, живучи в пустині, зробився священник, и за его святості з'явивсь ему Ангел Божій; а він та був собі маляр, ще луччий від Кузьми Трохимовича; взяв та й змалював Ангела, мов тоб' живого. Сей образ посилаю Вашей сизокрилої; Вашому любому подружжю низенько вклоняюсь, а синка пріязно обіймаю“.

№ 3

Кохана внучко Марусенько, сизокрила Голубонько!

Величаю тебе словом ти, наче справжній твій Дід, бо люблю твого Паноцьця, як любив би сина, й поважаю, як поважав би брата.

Відписую на твое любе писаньечко, положивши его перед собою, щоб не в мунуло (не розб. слово) щод з моєї уваги. Я так й постеріг, що тобі на здоров'ю якось ніяково, скоро з'явилась еси передо мною нежданно й негадано, и серце в мене заболіло, що не даю тобі іздити, якби годилося вигідним ридваном. Ціную цей подвиг велико, тай жалкую, що верстаєш не близьку путь и с такою вигодою, аби побачитись из нами.

Про Заньківського не читав нічого через нікольство, а Ганна моя читала про нього в „Зорі“. Коли він простував у своїй тенденції просто, дак велика школа, що вмер; а чи просто він ийшов, чи сповидав, як мало все не наше друковане братьє, дак тепер йому відкрилась правда там, —

Де мов зізвѣзда Пророча над Востоком
Всі почуття Премудрість просвѣщає.

Ні „Одиссеї“, ні „Дон-Жуана“ не маю й досі, та хоч би „Дон-Жуан“ и зовсім не приходив, дак байдуже, як его так спакощено. Одиссею-ж і сам я почав був колись переспівувати ось яким ритмом:

Музо! назви мені мужа, що довго блукавши по світу,
Всяких пригід натерпівся, як Трою священну розрушив¹⁾.

Та залишив сю працю пісьля пожежи, не маючи під рукою коментаровоного шіроко Гомера. Так само залишив і Шекспира на 14-й драмі пісьля „Гамлета“, що его саме скінчив під пожежу.

Хотів був оце, щоб не седячього Татаре взяли, спробувати Дантових терпетів, дак і тут зась! За пересьпів Мина, що привезли есте, дякую сердечно; та мені став би в пригоді тільки прозовий переклад, добре штундований, поруч з моим оригіналом (слово не розб.), що якось не згорів.

Коли твій Сивенькій знявся на Костомаро-Тарасівщину, дак любо мені з ним запізнатись; коли ж сьпіває давню пісьню на новій лад, дак шкода й твого заходу коло альбомця.

Так то, голубонько моя сизокрила.

Як би у нас ув обох була воля и думка єдина, дак я ще більш би радів, діждавши такої гарної внучки. Та я нікого не силую до свого розумування, як чинили й перьві апостоли, проповідуючи віщі слова: „и зрозумілисте правду, и правда слобонить вас“...

А хто з нас двох не помилявся, чи дід, чи внучка, про се знати потомкам.

Читав я тобі й твоєму високоповажному Паноццеві проект листу до Балашенка²⁾. Ні слуху від него, ні духу; і рукопись³⁾ мою заїв, не то, що (а се зробив уже не один з наших псевдо-патріотів і по тім і по сім боці політичної Прирви) яко репрезентант Козащини, що до неї правильно колись промовлено:

Народе бес пуття, бес чести и поваги⁴⁾.

Ледаче ледащо, як бачу, сей Балашенко. Однак і сей новий ледарь став мені в пригоді: бо, стуливши до купи про его вжиток „Чотири Думи“, я постеріг, що до них треба притулити за сьпів, та й написав его такенькі:

I

Колись Боян, сьпівець потужний
Дзвонив у струни золоті;
Мов соколів десяток дружний
Пускав с-під хмар на лебеді.
Не соколів, перети бистрий
Пускав на струни голосні,
И рокомом про старину
Звав Русь Варязьку на войну.

II

Бояне, невміруща тіне!
Позич твоїх нам голосних,
Нехай почує Русь від мене
Твій поклик до боїв нових,
И не мечі вже харалужні
Прославить сили духа дружні,
И занедбає давнину,
Сліпий кривавий суд — війну.

¹⁾ Наведено 10 рядків, що їх надруковано в т. III, стор. 517.

²⁾ і ³⁾ О. М. Куліш (Барвінок) у примітці пояснила: 1) Балашов, Петербург. типограф; 2) Рукопись — драма „Царь Наливай“. Треба думати, що це пояснення помилкове, мова йде про чернігівця Михайла Кирилов. Б — ка, якому Куліш, мабуть, і послав „Чотири Думи“. В цьому впевняємось цілком з листа № 5, де знов іде мова про Балашенка — „Черніговця Балашенка“, дивись лист № 5.

⁴⁾ Наведено 4 рядки, вірш див. т. II, стор. 23 — 24.

III

Тепер, Бояне, вже не в „полі
Незнаемому летимо¹⁾
Орлами хижими, и долі
Собі від сльіз людзьких ждемо.
Тепер сьлєзу ми з ока роним²⁾,
Як в золоті струни дзвоним
Про Божу правду між людьми,
Про визвіль просьвіти зі тьми.

IV

Гомере наш! нам не судилось
Тебе почути крізь бої:
Німє поле, що багрилось
Під славлені письні твої.
Но духа, тене невміруща,
Не згасить старина мовчуща,
Ні душогубниця війна,
Ні страхопудність нависна.

V

Ти слово нам тисячолітнє
Через спогаденьці переслав
И немовлят святе наслідьде
Проречистим завітував.
Ти справді з уст німих и ссущих
Втворів увалу віків грядущих:
Бо ще той Ирод не родивсь,
Щоб их погибельлю хваливсь.

VI

Палай - же, негасимий духу,
В живущім слові Боянів,
Як пережив еси потугу
Татар, Ляхів і козаків,
Переживеш і ліхолітьє,
Се Десятьнаццятьє столітьє,
Що Русь тіснить сьвій рідний рід:
Віда з усіх найгірша бід!

Вклоняємось обоє поклоном, як голосним дзвоном, Вам и дорогим Вашим батькам, дякуючи за привітаньня привітаньням. Пишеш, моя сизокрила, що Панотець твій писатиме до мене в короткім часі. Любо мені се слово твоє.

Щиро прихильний до всіх Вас

П. Куліш.

Р. Б. 1891, Вересня 23. Ганнина Пустинь.

Р. S. Розійшлась ревнива чутка, що в мене на йменинах бенкетували москалі. Був один тільки москалик, петербургський студент Татаринів. Гостював під сей час у Олімпія Білозерського, дак той и привіз его до мене. Коли б же справді москалі завітали до мене, дак я б ними пишався більш, ніж Французами й Англичанами, не то вже Німцями.

Лист цей цілком записано в „Чорнім Рукописі“ за 1891 р. під № 252, вересня 23. Вірша „Колись Боян“ написано липня 30 (5 строф по 8 рядків) та Серпня 5 того - ж року (остання шоста строфа).

№ 4

Кохана Внучко, сизокрила голубко!

За твоє привітаньне и поздоровленьне дякуємо гарненько в двох, дідусь з бабусею. Не відписав же я на вересеньський любий мені твій лист єдино черес те, що нічого було відписувати: він був сам відписом.

¹⁾ Въ полѣ незнаемѣ среди земли Половецкія (слово о Пѣлкѣ Игоревѣ).

²⁾ Се не москалізм, співають бо такеньки:

Коло вікна стою
Дрібні слєзи роню
Дрібні слєзи роню
Слова не промовлю.

Сповідав я тебе давніше, черес що не можна мені перекладувати Шекспіра тут на пожарині; а ти, Марусенько, знов мені кучиш славою в потомстві. Я дбаю тільки про те, що б до ладу діло робити; діла ж у мене й бес перекладу новосвітнього Гомера стількі, що ніколи в-досить из добримі людьми поготорити. А що вподобає потомство з нашої праці, сего ніхто не знає.

Невелика мені втіха й з Байрона: що й по сім и по тім боці політичної прірви не знайшлось людини, щоб надіслала мені примірничок першої, як чую, скаліченої пісні „Дон-Жуана“. Коли б я не мав сам собою програми працювання, дак земляки давно б уже мого духа згасили. Я мою прихильність до их потомства виявляю не тим, що б воно мене восхваляло, а тим, щоб занедбало колись видумки та здобулось на историчну, національну и поетичну правду. Усе мінеться, тільки правда зістається: от що мене до праці заохочує, и певно та праця корисніша, що не знає ні власного, ні стороннього примусу, а робитьця с такою охотою, з якою нам на світі живецьця.

Хвалити Господа милосердного, ми обое здорові, як риба в воді, и всяку біду веселими мислями перемагаємо; а в нас її густо да й густо, дарма що кругом пусто.

Радуюсь, що такі гарні люде, як твої, мовляла еси, батьки, втекли від задовоної в Європі, болести. Нехай вона йде на сухий ліс, хижа відюха!

Вітаємо тебе и всю твою любов нам родину з новим роком, уповаючи на ёго грядущу благодать.

Щиро прихильний до тебе дідусь из бабусею.

Р. Б. 1891, місяця Грудня 28 дня. З Ганиної пустині¹⁾.

П. Куліш

№ 5

Кохано внучко, сизокрила голубко!

Ні про що було писати до тебе. Чим я живу й дішу, те байдуже тобі, яко патріотці українській²⁾, мое он патриотство починається з Олега й Святослава, захоплює княземчину й московщину з новгородчиною, вибивається с-під монгольського ярма, помагає нам вибитись ис-під езуїцької Полици, опановує вкупі с царською ратьтю „пучину крові нашої“. Крим (не розб.), визволяє нас ис-під ляхотатарського виродка-козацтва, и достойного чада ёго — гайдамацтва, а ввійшовши, при світлі царських шкіл, в океан всьогосвітньої науки поновлює бояновську старорущину на звалищах кобзарських дум и живого слова народнього. Тим часом ся старорущина породила вже

1) „Не з Мотронівки. Хутір наш прозвав Мотронівкою Михайло Білозерський, на шану свого подружжя, а я переименував назву на шану моєї Ганни“.

Листа написано на піваркуші звичайного паперу, звернуто і на верхній сторінці написано: „Заказное. В Киев Его Высочайшему Василию Никодимовичу Карачевскому Волку для передачи Марья Васильевна“.

Нижегородская. д. Курдюмова, 15“.

Почтові штемпелі: „Борзна Черниг. г. 30 Дек. 1891“ и „Кіев 31 Дек. 1891“.

2) В оригіналі підкреслено червоним атраментом.

„нове в народ їх слово“, слово пушкінське, — и воно дало нам силу знятись вище простолюднеї пісні і повісти. Не вгасила пушкінська новорущина нашого староруського, бояновського духу, а воскресила его. По своїй руській природі, вона нам не ворожа, — не те вона, що полцизна: бо й її зродили наші ж таки староруські розуми, ті, що, втерявши „матір всіх руських городів“, зібрали до купи яку змогли руську землю під її чада. Задатки ж нашого прдцвіту національнєго староруського були такі потужні в нашій природі полуденно-руській, що не погибли під полцизною ні за киевського її апостола, Петра Могили, ні за черніговського — Лазара Барановича. Не вдовольнившись братньою новорущиндою, почали вони розвиватись ис свого природнього кореня, — и се, поруч літератури, котру голубили царі, з'явилися, на перекір царським творителям руської єдиности, проповідники руської двоїстости...¹⁾

Там писателі, під царськдою протекцією, раюють, тут, під гонителством царських сатрапів, бідують а про-те верстають да й верстають свою власну дорогу. мов босоногі апостоли простолюднєї, хатьнєї, хуторної антистолїчнєї правди.

У погляді на таку дивовижу я схджуся ис тобою, моя сизокрила, та зараз и росхджуся: бо в тебе козацина — корінь и цвїт нашої національности а в мене вона допомогла нашому культурному ходу ще менше, ніж у середніх віках нашим західнім сусідам допомогли рицарі, — дарма що мало (та й позабувало) свої нібелунги. Елемент ляхошляхецькій вкупі з елементом татаро-хлопацьким, народив козацину нам на погибель, и не погибли ми з нашою старорущиндою єдино чересте, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу и виконавчу власть, — не так як республіки шляхецька и її facsimile — республіка — козацька. Очуняли ми, отверзились під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, и позичили в неї позиченої в німця науки.

Уродившись такенькі вдруге після варягоруського князювання, ми й досі не дійшли ще свого духовного зросту, й досі малолітємо, однак з'ясували своїми словесними творами, що зростемо не в чужомовну статъ, та й не в казацині наш ідеал національній. Заплатили ми казацині данину та й буде з неї. Спасибі їй, що допомогла нам (хоч і поневолі допомогла) зійтись до купи з клязменськими та московськими потомками наших Олегів, Святославів, Игорів і зрекшись тих Руснаків, що пополячилися — покатоличилися „ради панства великого, ради лакомства нещасного“. Більше нам з казациною нічого робити так, як и нашої сусіцьці Європі — з розбишацькими рицарськими орденами.

На два століття зупинила вона руську культуру. Наздогоняймо ж європейців робом Великої Руси, а тим часом дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономичню будучину, знаймо добре, що ми в себе дома ²⁾, серед своєї рідної сем'ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасьть, ніхто не відійме, ніхто-ж и не обігріє та й не освітить її так, як ми самі.

¹⁾ Підкреслено в оригіналі.

²⁾ Підкреслено в оригіналі.

Оце ж, бачивши, що, хоч и прихилиєся до мене, кохана внучко Марусенько, та прихилиєся, як до якогось демагога — козакомана, давав не раз я тобі в руки Арияднину нитку до виходу з того лабіринту, куди тебе завели то сьліпі, то п'яні й нетямні вожді, — бачивши з твоїх листів, що розумієш Русь вузенько и твориш її собі с казді, занедбав я відписуваньне тобі хоч і не перестав любити гарну твою вдачу. Може, й тепер пишу до тебе не розумно тобі, — дарма. Колись дійдеш розуму, и коли не сама спогадаєш мене добрим словом, дак спогадають, може, твої дітки (нехай Господь ушасливить ними тебе свого часу).

Що ж до твоїх любих нам одвідин, дак важко нам думати про далеку й не вигідну путь з Британів до Ганниної Пустині. Вона справді така пустинь ¹⁾, що про неї шкода багато й говорити. Не можемо вітати гостей так, як би годилося, и се нам отрує гарні години розмови з ними. Будиночок наш стоїть и досі без вікон и без дверей, наче яка могила. Перебере майстер гроші бідкаючись, ми змилосярдимось, а він і покине роботу. Живемо собі по давньому в козацькому холіві, та й попривикали так жити, мов би про те й народились.

Коли б схотілось тобі, з високошановним паноццем твоім до нас завітати, так мусите вибирати, не неділеньний день, а яке нибудь свято: бо по неділям або нас не буває дома, або в нас гостюють родичі, дак хоч и застали б дома, мусимо розмовляти з вами так, як приїдецьця доладу.

Главне Управлєнне по ділам печати сповістило мене 12 дек. 1891 року, що мій геть ширше вже вилитий „Дзвін“ і драма „Царь Наливай“ відослано до Київського цензора, „къ которому и слѣдуетъ обратиться за узнаніемъ о результатахъ разсмотрѣнія названныхъ произведеній“. Марта 27 — 1892, київський цензор сповіщає мене, що „Царь Наливай и Дзвинъ представлены на усмотрѣніе Главнаго Управленія по дѣламъ печати“.

Ви бачите, панове Земляки, що се все таки люде, хоч и деспоти, да люде ¹⁾. Подивітєся ж тепер на недолюдіків ²⁾ націоналістів українських ¹⁾. Зараз посилаю родичу з его дозволу ¹⁾ нотаріальную довіренность одержати мої рукописі та й друковати, и от Вам четвертий місяць мертва мовчанка!

Ні вблагати, ні купити, хіба тільки по пиці бити, як и допевнявся свого від наших козаків царь Петро. Тепер благаю Вас усіх, скільки є між Вами живих: дайте мені адрес хоч такого землячка на столиці, як той що „спасибі, признався, с цінковими гудзиками: гдѣ ты здѣсь узялся?“ ... Я заплачу ему, що схоче: нехай иде до нашого родича, попросить передовірити довіренність и робить що небудь не недолюдзьке.

Дякуючи министру внутренніх діл за нове підданство, писав я, що нічим не здолію так виявити моєї вдячности, як ... Да ось воно в Чорній Рукописі 1891 р. 13 квітня: „... считаю не меншимъ долгомъ благодарности представить на Ваше просвѣщенное усмотрение вопросъ литературно-административный...“

¹⁾ Підкреслені слова надписано над рядками листа червоним атраментом.

²⁾ Підкреслено в оригіналі.

Не касаєсь причинъ, побудившихъ бывшее Императорское правительство къ столь рѣшительной мѣрѣ (указъ 1876), ограничусь только указаніємъ на собственную литературную дѣятельность "... и сю промову приводжу до такого слова: „Будучи такимъ образомъ осужденъ на молчаніе, осмѣливаюсь покорнѣйше просить В. Высокопр. исходатайствовать у Верховной Власти отмѣну Высочайшаго повеленія 1876 года, съ разрѣшеніємъ печатать на малорусскомъ языкѣ драмы, поэмы и лирическія стихотворенія, какъ оригинальныя, такъ и перекладныя, съ употребленіємъ такого правописанія, какое будетъ признано издателями соотвѣтствующимъ филологической наукѣ“.

И сѣго каменя наверхъ я стількі, що мені відписано с Петербурга и с Києва, мертвого ж земляцького серця не зворухнув и досі ніяк.

Тобі, кохана внучко Марусенько, и твоему паноццеві читав я лист мій до Черніговця Балашенка. Хто сей Балашенко, я в мертвого земляцького серця не довідався и досі¹⁾, а рукописъ мою вернула мені пошта „по неявкѣ адресата за полученіємъ оной“.

Нехай и так воно буде, коли й рідна внучка другий рік уже достає, та ніяк не доставе мені примірничка зопсованого вві Львові мого пересьпіву Байрона, щоб я подививсь, як його зопсовано!

Підождемо ще з сотнягу років, покіль невміруща жизнь визове на Божий Совіт правду слова и діла. А поки що, працюймо, знані і незнані земляки, як и працювали! Кожна бо справа мусить за службу ити (підкреслено в оригіналі) своє право між людьми живими і ненарожденними; а ми, яко нація чим її заслужуємо? Гаятьтям та лінощами, та козакуватими каверзами, хоч би й отакими: недавно був я з гостями родичами в гаю Раю, що купили ми собі колись давно у Александра Білозерського, заручившись обіцянкою Івана Білозерського, що продасть нам старе дворище в Оленовці, коло самісенської церкви (на Кушовцях). Рай відділяє від того дворища річка, а коли б Іван Білозерський справдив свою обіцянку (и ціна вже була договорена в нас), дак можна б мені було промовляти з Давидом: „Господь пасеть мя, и ничтоже мя лишити: на мѣстѣ зланиѣ, тамо всели мя на водѣ покойнѣ основа мя“. Коли б же то! да проклятуший геній України не схотів, щоб я осівся на працю в такому любому затишку. З'являюцца в нашому хуторі Піддубні двое грубиян-гостей (sic) Іван Білозерський и Бенехватович Антонович; вони ясувають, що Іван обіцянку дав першому Бенехватовичу, россерочивши плату на 20 років, и гидка ся комедія — срехня закінчилась так, що оленовською батьківщиною Іван збагатив жида Рапопорта, а двори-

¹⁾ Хоч писав сам додного націоналіста* про се, а два рази писав до свого родича в Чернівці мій тутешній родич.

*) Напевно, до С. Д. Носа, до якого в листі від липня 21 — 1891 р. Куліш писав („К. Стар.“, Апрѣль, 1899, стор. 27 — 28): „Чи не знаєте Вы у Черныговѣ часом Михайла Кыриллов. Б-ка? Писавъ до мене, чи не можна бѣ черныговцямъ „unitis viribus“, мовлявъ, появи́ты світови де-що зъ моихъ творивъ?.. Я відписав... Ну, та може мій листъ не дійшовъ до його рукъ; дакъ зробить мени ласку — дознайтесь: чи справди такы мовчать сей Б-ко черезъ пошту, а не черезъ те, що винъ — потомокъ балакучихъ и брехливыхъ предкивъ“. Порівнюючи підкреслене місце з відповідним місцем в листі № 3 до М. В. Карачевської-Вовківни, впевняємось остаточно, що й там мова йшла про чернігівця М. К. Балашенка, а не про петербурзького „типографа Балашова“, як думала О. М. Куліш (Г. Барвінок).

щем з левадою й садом — великого мошенника, сусіднього панка анти-інтелігента Комашинського, продавши обом за безцінок. Тижднів зб-два назад був у мене тифлисець Мороз Данило Костянтинович и застав мене з моїми гостями-родичами в Раю (ми з тим не бачились ніколи и не переписувались) да и питає, між иншим, чи я знаюсь из Бенехватовичем? Я й розказав широченько у самому-ж таки Раю, над річкою, яку він грав ролю. Коли де стрінетесь, дак він Вам перекаже.

Прислав мені також незнаний мені Митрохван Олексович Дикарев „Воронежскій Етнографическій Сборник“. Воронізька країна України дише нашим національним духом під крильми філолого-етнографичної науки. В збірнику 314 страниц великого оставо, и я почитую книгу скрізь. Як одвідаєте нас, дам и Вам її до читання хоч на півроку. Оддалеки Києва, бачу, серце українське не змертвіло так, як у матери всіх городів руських.

Подам Вам ще одну звітку.

Хоч я пишу багато такого, що киянам та й Вам з ними, як бачу, не посмаку, та певен, що се та пища словесна, що колись ядять її убозі, и наситяцьця, и восхвалять Господа,— жива буде их душа во віки; а проте не занедбовую й такого слова, що Львівці нівечять, а кияне, скільки їх ни є націоналістів наших, не вдостояють мене показом ледачого смаку и нєтяму Львівського: пересьпівав нашою мовою драмовану епопею народньої благородної волі, Шиллерову, „Вильгельма Теля“, Ганна Б. читала її тільки прозованою французчиною, дак восхитілась до зіла и, прочитавши, воскликнула, мов ніколи й не читала: „се божественна драма!“ Такою хвалою мого перекладу пишашось.

Опріч того, задумав я скомпонувати книгу під назвою: „Позичена Кобза“, староруський пересьпів Шиллерового, Гетевого, Байронового да Гайневого піснєслова, а попересьпівував єго червоноруському земляцтву (бо своїм рідному не велить пересьпівувати цензура¹⁾ Панько Олелькович Куліш. Попереджуватиме пересьпіві мої „Словце до Червоноруських Народовиків на появ Позиченої Кобзи“. Від обох закрутить не одна вчена й невчена кирпа, та воно знадобицьця тим ненародженим, що понароджуюцьця розумніщими... Годі-ж уже томити моїм довгим писанням твої любі очиці, кохана внучко Марусенько!

Бабуся Ганна вітає тебе щирим словом, а твого Паноцьця й Паніматку вкупі зі мною прихільним поклоном.

Панько Куліш

Р. Б. 1892, місяця Липня 7-го дня, з Ганинної Пустині.

Листа написано на трьох піваркушах звичайного білого паперу, згорнутого так, що на верхній сторінці написано адресу й наклеєно марки:

Борзна

Городское

Его Высокоблагородію
Александрѣ Захарьевичу
Котюхову

для передачи Марьѣ Васильевнѣ Карачевской-Волковой.
Почтовый штемпель: Борзна. 10 іюл. 1892.

¹⁾ „Таки надрукую заграницею, коли знайду з лихтарем чоловіка“. (Примітку написано червоним атраментом).

Кохана внучко наша Марусенько!

Ніхто ніколи ще так героїчно не'двідав довгочобітнього, проте— освітнёго пахаря, як ти наша кохана голубонько, хоч и залишила нас обох сумуючих сумом твого паноцьця, що визирав тебе в темряві...

Читаючи нам гарними вустоньками твої С..., підкупила еси нас. Як же в ранці другого дня розгорнув я твій альбомчик, дорогий подарунок, дак очарований слухатель перевернувся на тверезого критика.

„Я на сторожі коло нього (рідного нашого народу) поставлю слово“— промовив у велику хвилину Тарас,— и справді тільки слово оборонить од новорущині Староруса: більш йому нічим постояти за свою духовну волю, тай за свою автономію нічим! Оце-ж памятаймо заповіт и другого земляка проковтнутого московською безоднею, Гоголя „с словом (рече) мусимо обіходитись честиво“. А що вона ест отта честивість, як не вважливість, як не критика?

Сивенький починає своє сьпівання так:

...На голос любий твій
З горячою любов'ю я полину.

Полинути на голос поетові річ дрібна голубина.

Далій: „про тебе думати не кину“,— кинути який недобрий звичай, або що, се так, а думати и кинути— не припадає в середу вшестя.

„Як мрію... заховаю в серці Україну“.

Україна— не мрія, і з мріями в неї нема нічого спільного.

„И мрія шляхом правдивим поведе мене“— мрія веде когось шляхом: куди-ж вона приведе, сьліпуюча, яко мрія? Шлях „правдивий“ не те, що путь и стать. Сказано, тут матеріально, а не ідеально. Знов же правдивий не те, що праведний. Хоч би сказати и „шлях правди“, розуміючи путь истини, дак и тут приходить на память огуда: „повіявся на шлях з батьком“.

Мова тривьяльна, далека від тиї, що беремо і брали ми з письма святого. Воно ж було у староруських руках перш, ніж у новоруських.

„Нехай той шлях тернистий“. Терниста путь буває, а шляху тернистого немає: проте він и шлях (schlagen).

„...твій любий образ чистий“. Коли любий дак и не нечистий, коли чистий, дак и любий. Плеоназм у стихотворстві ще більша хіба, ніж у прозовому слові.

„Несхнучі сльози тяжко туманять“— несхнучі— слово мляве. Та й що се за плакса така Україна, що ніколи не вдарить лихом об землю? И як се тяжко туманять її сльози? Туман сам по собі річ легенька не згідна до виразу у ваготі.

...Кгеній променистий знемощів...— слово знемощів владне променистим кгенієм.

„...скарвають муки люті“: муками карає хтось, а самі муки— ні!

„...зможе тебе забути“— у слові зможе чуємо силкування.

„Тобі несу я сили всі, що маю“— несу сили не те, що несу, яку посудину або що: тут розуміємо принос.

„Сили всі, що маю“—замість „всі мої сили“, в послідує стих перед прозовим складом, а стих слово не щоденне. Та й какофонія: „всі, що“ вразила мене в слух уха навіть и с твоїх устонёк.

„Нехай у мертвiм сьні я днів“ „моїх даремно не загаю“. Мертвий сон не має вже днів. Загаяти сюди не йде, так як йде в пісні: „ой, матинко, та не гай мене в велику дорогу“, „виряжай мене“.

„Красу твою повсюду я вбачав“. Повсюдно було-б красче сказати. „Красу твою“, се єсть красу України... яка в Україні краса, хіба ж Україна дівчина, чи долина, чи річка, чи зоря?

„Здавалась ти веселою, ясною, мене твій вид веселий чаровав“.

Мляво, и більше слова, ніж образности. „Тоді я ще душею молодію, про муки тайні твої не знав“—знати душею про муки—се невиразна проза.

„И ще зросло мое к тобі кохання“. Сивенький хотів сказати: „ще більш тебе люблю“. Зросло кохання, а не те, що зросло яке зело (!) у городі. „Кохання к тобі (Україні) не годицьця“.

— „Талант слабій“—можна думати, що він заслаб. Москалізм.

...И знай, що в час страшний твій син тобі не пожаліє крови“. „Час страшний“—какофонія (доволі у старесенького и гіятусу). И який-же се час? Нерозумно читачеві.

„Тобі не пожаліє крови“... Хіба Україна хоче крови? п'є кров? Хіба ми не за неї, а про неї проливали нашу кров?

....Не спинить страх усіх погріз“.

„Моїх пісень, моїх за тебе сліз“.

Спинити, се не зупинити, а дрібніше слово. „Страх погріз“—негарно. За пісні нема грізьби, а тільки звуть наше віршування жаркгоном. Боятись плакати—„моїх за тебе сліз“—се вже проза, ще й надто, як хто памятає величезне слово Шиллерове: „Die nudige Versicherung der Menschheit sind ja Thränen“.

А що має талант, да ще й великий, твій Сивенький, дак се правда. Тільки ж кому багацько дано, с того багацько й правити муть. Хотів би так пройти з моїм плугом екстирпатором по всіх його творах, та про що воно, коли ми „сумуємо, та й німуємо“.

Не подумай, Бога ради, наша кохана, що ми тебе ревнуємо чи що, до Сивенького, „Нѣсть лсти во устѣх моих“. Починаючи Вовчком і кінчаючи Нечуєм, я первий вітав гарне слово, або й пересівав його на власному тоці.

Так мусять усі наші чинити, щоб рідна мова зробилась головною, аки сrebro искушено, очищено седмирицею. Споглянь хоч на Пушкіна: хибив и той не раз, та нікому було вказати йому хибив. От хоч би й у стихотвор.

Вертроград моей сестры,
Вертроград уединенный,
Чистый ключ у ней с горы
Не бежит запечатленный.

Се гімназіяльня нісенитниця! один з наших віршовників зна-
рошне переспівав сей спів у пісні пісень, щоб зредагувати хоч у
староруському слові новорущину, и пише:

...Серед саду винограду
В кринах схована криниця...
Мойму серцю на віраду
Заворожена водиця.
Заворожена й заклята,
Щоб не знали люде ходу:
Бо призначено для брата
Чисту воду — прохолоду.

Щиро вітаємо з бабусею Ганною всю твою любу нам родину, а
тебе мислями обіймаємо.

Прихильний до тебе дідусь

Панько

З Ганниної Пустині, р. Б. 1892 місяця вересня 11 дня.

1896, Березоля 22.

Телеграма

№ 71)

Се єсть — нікольство. Доживши до 76 років, мушу очі мої й час
мій опчаджувати. Ні в кого не буваю, ніхто в нас не буває — хіба
брат Вашої бабуси, та й сумую, що не скінчу перекладу св. Письма.
Я ж — не Вам, наша кохана внучко, кажучи — задовжавсь перед рід-
ною ненею ще й иншими перекладами опріч Шекспира починаючи єь
14-ои драми, Позиченой Кобзи, що мусять поставити перед усім євї-
том питанье: чи здоліє новоруська мова, як висьпівували Сафо,
Овідій, Гете, Шиллер, Гейне, Байрон? (се все ввійде в Позичену
Кобзу). Не здоліє й так, як ми вже де в чому с цього здоліли. Само
євяте Письмо можна поноворуській переложити тільки прозою, а
єго мабуть у ветхому завіті чи не ціла четвертина писана віршем.
Я таки перекладую и вже всі Пророки в мене скрізь віршуют, де вір-
шували рідною мовою. Писати й читати при тому печатане ніколи,
а мушу. Тим и зачинивсь на хуторі від усіх, не всім и на листи від-
писую: „дніє бо лукави суть“. Не здивуйте й Ви, наша кохана внучко,
за „телеграми“. Ой, горенько! Як Вам випало мучитись у самому
росцвіту. Нема слова вимовити наш смуток. Дай же, доле Українська,
вичуняти тій кращій дитині своїй, а може й нещасливіщій. От і все
що здужаю висловити.

Ваші дідусь и бабуса. ПК

Я сам трохи був не вмер од инфлюенці, та моя нянька віднян-
чила мене. Дак Вашу біду знаю.

Вписано червоним атраментом поміж рядків:

Мій примірник Псалмів Давидових (як то их звано) застряв у
Драгоманова; мені ж єго притьмом треба. Чи не роздобудете в кого?
Верну. И Иова не маю, а треба. Верну все чуже.

1) Писано олівцем.

№ 81)

Велико жалкую, кохано внучко наша Марусенько, що Борзна перехопила мою тобі одповідь на твій лист из Києва. „Ой жаль, жаль і на серці печаль“, що й досі нездужаєш. Колиб Господь слухав наших молитов, я б йому посилав що дня по молитві. Що ж коли ми в своїй мизерії не маємо доступу до Царя всіх царів! І подумати про таку амбіцію страшно!

Дбаймо сами про его дар, про здоров'є. Та чи Вам же бо не знати гігієни? Заступила біда твою високоповажну пані-матку, та й нас із нею не помалу, зморозивши найкращу квітку на Україні. Я ж оце, Божою милостю, розпочав восьмий десяток літ Богоугодною працею: печататиму вві Львові сотню примірників св. Письма по наській,—проте сотню тільки, щоб опісля гарненько поправити, коли що попсують без мого догляду, або ще і своє, котре слово поправлю в більшому печатанню.

Виходитиме переклад мій частинами, а розпичнецьця ряд сих частин не с прози біблейної, а с біблейних співів і віршованих дум про Бога і його Твориво, а їх наберецьця добра четвертина в старому заповіді.

Покіль навчилися люде писати про давні давна, дак уже їх виспівували; тим віршована Біблія й мусить попередити прозову. При сій нагоді вповаю, побачять миряне, що російським стихом не висловився б ніхто так, як дано висловлюватись про сю річ нам, багатшим нашою староруською мовою над мову новоруську, чи то московську. Да годи вже про сю широченну річ. Бувай здорова й уклонись від мене гарненько Твоїй пань матусі.

Вітає й Бабуня Вас разом з Дідом щирим серцем.

Р. Б. 1896, Іюня 28.

Низенько вклоняюсь Людмилі Владимировні, низенько вклоняєцьця і Ганна Барвінок.

Р. С. А мож і в Києві пропав мій лист: бо я надписав не М. Вас. Волк (як у тебе писано), а Вовк-Карачевської.

¹⁾ На конії листа примітка рукою О. М. Куліш (Г. Барвінок): „се останній п писано вже олівцем“.

М. ЩЕПОТЬЄВА

Проблеми композиції в орнаменті українського килима¹⁾

(ЗА ЗБІРКОЮ ХАРКІВСЬКОГО МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА)

І. ВСТУП

Пісний звязок мистецької творчости українського народу з його життям. Походження первісної орнаментики. Українська орнаментика. Важливість вивчення її в наші дні. Огляд літератури про килимарство.

Художні нахили українського народу, виявляючись у різних галузях його творчости, в великій мірі виявилися в його виробництві. Художня творчість нашого народу щільно сплелася з його щоденним господарчим життям. Починаючи від хати й простежуючи далі це життя, помічаємо скрізь виявлення мистецьких нахилів у багатій українській орнаментики. Орнамент бачимо на різних речах щоденного вжитку; розмальовані, вирізані, виткані, вишиті узорі знаходимо скрізь, і селянська хата, упряж, посуд, одежа дають багато матеріалу для дослідника народньої творчости.

Гавзенштейн каже²⁾, що орнаментальне мистецтво розвивалося у хліборобських народів. Первісна орнаментика розвивалася в ту добу, коли з'явилося хліборобство, замінюючи собою мисливство. Мисливець — реаліст, він задовольняється, спостерігаючи конкретні, зрозумілі, закінчені з'явища; хлібороб — містик і тому він утворює магічне орнаментальне мистецтво. Характер мистецтва подекуди зміняла своїм впливом жінка. В цю добу вона виступає, як творча сила в економічному процесі виробництва, бо вона працює над землею й виробляє глиняний посуд. Гавзенштейн наводить цитату з Гернеса³⁾, де він висловлює думку, що витонченіша мускульна організація жіночого ока й жіночої руки відіграла певну роль при виникненні геометричного орнаменту.

Україна — з давніх часів край хліборобів — утворенням своєї орнаментики стверджує цю теорію. В якійсь мірі ця орнаментика, крім бажання прикрасити річ, зберігала, а подекуди ще й досі зберігає символічне значіння. Приміром, подибуємо в нашій орнаментики коло, круг його розходяться проміння — старовинний знак сонця, свастику — знак, зв'язаний з шануванням вогню. Широцький в одній зі своїх

¹⁾ Читано 2/III-1925 р. на пленумі Харківської дослідч. катедри історії укр. культури.

²⁾ „Искусство и общество“. Изд. „Новая Москва“, 1923.

³⁾ „История первобытного пластического искусства в Европе“. Вена, 1898.

праць¹⁾ згадує про образ сови, як сторожа, що охороняє козацький табор, з цим значінням малювали сову в козацьких хатах, на пічках, вуликах, прапорах, порохівницях то-що. На Поділлі ще й тепер на задній стіні в хаті малюють чорним двері, щоб коли чорт захоче увійти до хати не міг-би потрапити.

Українська орнаментика не раз спиняла на собі увагу дослідувачів, але все-ж таки розроблено її дуже мало. В наші часи, коли життя нашого села звертає на себе велику увагу, питання про селянське виробництво, а, разом з тим, і про селянське мистецтво, робиться актуальним. Але основа нашого народного мистецтва єсть орнаментика. Вивчити її закони на старовинних речах народного селянського виробництва й познайомити з ними робітників як села, так і міста, щоб дати їм твердий ґрунт для роботи, застерігши від механічного переймання чужих зразків, а також наші профшколи, що готують широкі кадри таких робітників з різних галузей техніки — це єсть практичне завдання, що стоїть перед дослідниками мистецтва.

Питання про орнаменту українського килима ще тільки ставлять собі дослідувачі. Література про килимарство дуже обмежена. Маємо невелику популярну статтю Кузьмина²⁾ з зауваженням про загальні типи килимів. Стаття в альбомі „Украинское народное творчество“, серія II, „Ковры“, а також брошура Крижанівського про українські килими³⁾ дають відомості про техніку килимів; кілька слів про це говорить і Михайлів⁴⁾. Каталог виставки українських старовинних речей в Лебедині⁵⁾ дає опис виставлених там килимів, спиняючись на композиції килима в цілому. Брошура про звітну виставку Харківського музею українського мистецтва⁶⁾ містить у собі нарис історії килимарства. Друга брошура про виставку українських килимів у Києві⁷⁾ подає розподіл килимів по місцевостях, зазначаючи в загальних рисах основні типи. Крижанівський у згаданій вже вище статті поділяє українські килими на кілька груп, припасовуючи їх здебільшого до певної місцевості й зазначає в них східні впливи.

Як бачимо, всі згадані статті дають загальні вказівки що до орнаментики, не спиняючись на ній докладніші.

II. КОМПОЗИЦІЯ ЦІЛОГО КИЛИМА

Для цієї роботи розглянуто 18 килимів із збірки Харківського музею українського мистецтва⁸⁾. Вся ця група належить до народних килимів з рослинним, сильно стилізованим орнаментом.

1) „Художественное убранство украинского дома в его прошлом и настоящем“. Киев, 1914.

2) „Украинский ковер“. „Старые Годы“, 1908, май.

3) „Украинские и румынские килимы“. Ленинград, 1925.

4) „Ткачування на Україні“. „Мистецтво“, 1919, ч. 3.

5) „Каталог виставки української старовини“. Лебедин, 1918.

6) „Відчитна виставка“. Харків, 1924.

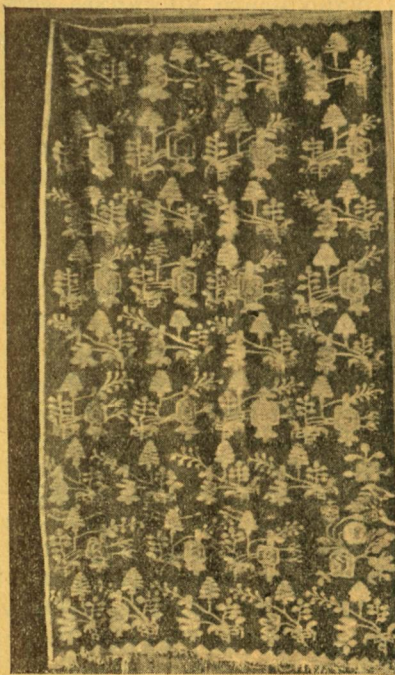
7) „Виставка українських килимів“. Київ, 1924.

8) Килими за ч.ч. 1874, 1899, 1825, 1743, 1842, 1824, 1915, 1902, 1755, 1853, 1892, 1896, 1908, 1851, 1845, 1739, 1872, 1891.

Виткано ці килими в такий спосіб, коли кожний мотив виплітається окремо пальцями, а потім між мотивами протягаються нитки основи. Цей спосіб, не заважаючи ткалі певним рядом, дає їй можливість вільно виплітати кожний окремий мотив.

Переходячи до орнаменту, спинімося спершу на композиції килима в цілому.

В розглянутих килимах скрізь маємо композицію ряда, а саме: 16 килимів дають прямі ряди¹⁾, а 2 — скісні²⁾.

Фот. 1

Килими, де композиція дає прямий ряд, розпадаються на дві групи. В одній з них ряди нічим не з'єднані між собою, і їх можна відділити один від одного, не порушуючи ряда. Схему такого килима дано на мал. 1³⁾. В другій групі мотиви верхнього ряда містяться між мотивами нижнього (схема на мал. 2⁴⁾).

В 11-ти з розглянутих килимів мотиви не зв'язані між собою, як це видно в рядах на мал. 1. В інших цей зв'язок єсть. Виявляється він різно: іноді мотиви з'єднуються по два⁵⁾; іноді гілки одного мотиву заходять на поле другого⁶⁾ (мал. 6 і 19)⁷⁾; в двох килимах⁸⁾ основні мотиви з'єднуються вміщеними між ними дрібними мотивчиками — схеми на мал. 3 і 4.

Крім цього поділу за характером рядів і за з'єднаністю мотивів можемо провести ще один поділ за характером мотивів.

В восьми з розглянутих килимів повторюється один мотив⁹⁾. В 7 килимах мотиви одного ряда в другім змінюють місця своїх композиційних частин, або, змінивши основний напрям

мок, весь мотив повертається в протилежний бік, а відповідно цьому змінюється й розміщення окремих його частин. В 3-х із цих килимів¹⁰⁾ мотиви скомпоновано з центральною квіткою — зразок дають мал. 13 і 15, — ця квітка залишається на місці, а бокові переставляються. В одному з килимів¹¹⁾, де повторюються 2 мотиви, (мал. 6), ці мотиви міняються місцями і обертаються в інший бік. В інших 3-х килимах¹²⁾, де мотиви мають основну вісь спрямовану діагонально, (мал. 14, 16, 19), напрямом її

¹⁾ Килими за ч. ч. 1899, 1825, 1743, 1842, 1824, 1915, 1902, 1755, 1853, 1892, 1896, 1908, 1845, 1739, 1872, 1891. ²⁾ Кил. за ч. ч. 1874 і 1851. ³⁾ Кил. за ч. ч. 1845, 1799, 1853, 1824, 1915, 1899, 1755, 1872, 1743, 1892, 1896. ⁴⁾ Кил. за ч. ч. 1902, 1842, 1908, 1891, 1825. ⁵⁾ Кил. ч. 1845. ⁶⁾ Кил. за ч. ч. 1824, 1743, 1842, 1845, 1899. ⁷⁾ Кил. за ч. ч. 1845 і 1824. ⁸⁾ Кил. за ч. ч. 1739, 1915. ⁹⁾ Кил. за ч. ч. 1915, 1842, 1825, 1853, 1908, 1891, 1902, 1743. ¹⁰⁾ Кил. за ч. ч. 1739, 1872, 1755. ¹¹⁾ Кил. ч. 1845. ¹²⁾ Кил. за ч. ч. 1892, 1896, 1824.

змінюється (1—3—5 і т. д. ряди мають один напрямок, 2—4—6 і т. д. протилежний); зразок такого килима дає фот. I. Тут різноманітність вноситься ще й тим, що в мотиви рядів 2—4—6—8 внесено одну квітку, одмінну від мотивів у рядах 1—3—5—7—9. Зовсім окремо стоїть один килим¹⁾, де повторюються без певного порядку в різних варіантах чотири мотиви.

Кольори килимів іноді дають власну композицію, не однакову з лінійною. В ряді килимів²⁾ кольори мотивів не мають певної послідовності. В двох килимах, де лінійно мотиви в ряді однакові, кольорова

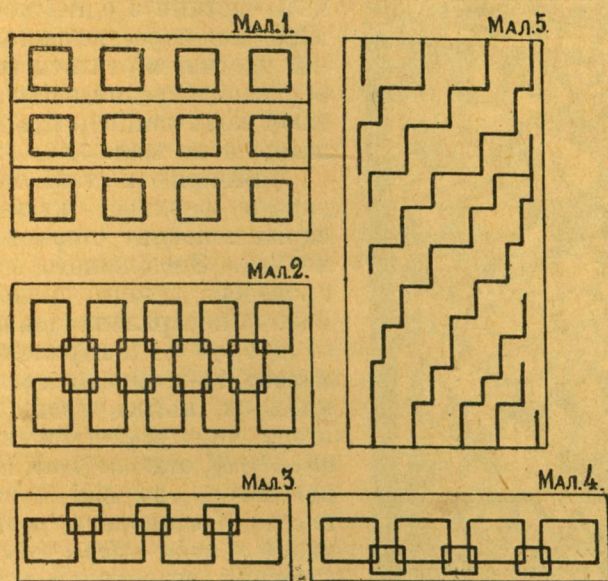

Табл. I. Схема композиції килимів

композиція дає чергування $2 + 2$ ³⁾. Іноді кольорові плями утворюють серед лінійно однакових мотивів централізовану композицію⁴⁾.

В 2-х килимах⁵⁾ мотиви розміщено скісними рядами. Схему одного з них дає нам мал. 5, де ламану лінію в її сторчових частинах проведено через центральну вісь мотивів. Весь цей килим — на фот. II. В другому килимі композиція подвійна: скісні ряди йдуть хвилястою лінією, утворюючи в той самий час неправильні прямі ряди. В першому з цих килимів, як видно й на фотографії, повторюються в різних варіантах 4 мотиви без певної послідовності; крім того єсть 3 зовсім окремі квітки, багато окремих дрібних мотичиків, що заповнюють порожні місця. Другий килим повторює одну квітку з діагональною композицією, повертаючи її то в один, то в другий

¹⁾ Кил. ч. 1899. ²⁾ Кил. за ч. ч. 1825, 1842, 1891, 1743. ³⁾ Кил. ч. 1915, починаючи з 2-го ряду знизу й кил. ч. 1824. ⁴⁾ Кил. ч. 1915 — кольорову централізовану композицію утворюють зірки, кил. ч. 1902, кил. ч. 1739 — в 4-х рядах, кил. ч. 1853. ⁵⁾ Кил. за ч. ч. 1874 і 1851.

бік, так само, як це розглянуто раніш у групі килимів з прямими рядами. Кольори в обох килимах не дають певної послідовності.

Од композиції цілого килима, перейдемо до окремого мотиву.

III. КОМПОЗИЦІЯ ОКРЕМОГО МОТИВУ

Розгляньмо спершу ту групу мотивів, що складається по такій схемі: через центр мотиву проходить сторчова вісь. На верхній

Фот. 2

частині її — велика квітка: од нижньої частини з одної або з двох точок відходять паростки; іноді на цій нижній частині міститься ще, менша від верхньої, середня квітка¹⁾. Приклади такої композиції дають мотиви, що їх вміщено на мал. 7, 9, 17.

Вимірюючи такі мотиви, маємо: висота верхньої квітки становить скрізь половину сторчової віси цілого мотиву. Здебільшого цю пропорцію проведено зовсім точно; прим., на мал. 17 центральна вісь квітки $ca = \frac{1}{2} cd$ цеб-то $\frac{1}{2}$ центральної осі цілого мотиву; те-ж саме на мал. 9: $ab = \frac{1}{2} ae$; іноді-ж квітка трохи піднімається вгору, чи спускається вниз: на мал. 7 $ab = \frac{1}{2} af$, отже $ac > ab$. В тих мотивах, що мають на вісі середню квітку, висота її становить $\frac{1}{4}$ цілої осі: на мал. 9 $cd = bc + de = \frac{1}{2} be = \frac{1}{4} ae$. Найближчий розрахунок площі дає такі наслідки: в тих мотивах, де ширина верхньої квітки рівна ширині поля цілого мотива, і площа її становить половину площі всього поля. В тих-же мотивах, де ширина верхньої квітки менша, її площа становить $\frac{1}{6} - \frac{1}{4}$ площі всього мотиву. Площа середньої квітки становить $\frac{1}{16} - \frac{1}{15}$ площі цілого поля, площа-ж бокової квітки

дуже змінюється. В одному з килимів²⁾, де повторюються 4 мотиви того типу, що вміщено на мал. 9, всі вони видержані в однакових пропорціях, і бокова квітка дає $\frac{1}{8}$ площі цілого мотива. На другому килимові³⁾, де повторюються 3 мотиви цього типу, пропорції змінюються, й бокова квітка іноді буває менша за середню.

Коли паростки відходять од однієї точки, цю точку визначають, одступивши $\frac{1}{4}$ цілої осі од нижнього її края⁴⁾. Коли від стебла

¹⁾ Таку композицію мають мотиви на килимах за ч.ч. 1908, 1891 1732, 1899, 1874 і 1902. ²⁾ Кил. ч. 1874. ³⁾ Кил. ч. 1899. ⁴⁾ Кил. за ч.ч. 1874, 1899, 1902.

відходять дві пари паростків¹⁾, ці паростки теж розміщено, відповідно певним пропорціям. Прим., у мотиві на мал. 7 $ef = \frac{1}{4} bf = \frac{1}{8} af$; значить паростки вміщено відступивши $\frac{1}{8}$ і $\frac{1}{4}$ по сторчовій осі від нижнього її краю. В мотиві на мал. 17 бачимо на нижній половині стебла потрійні вирізні листя, $bd = \frac{1}{2} ad = \frac{1}{4} cd$, вміщено листя саме посередині нижньої половини стебла.

До розглянутих мотивів близько стоїть своїми пропорціями мотив „b“ з мал. 6²⁾, одмінний від розглянутих своєю композицією. Напрямок основного стебла визначено центральною сторчовою віссю цілого мотива; в точці *d* стебло, зломившись, пересікається з віссю, набуваючи поземого напрямку, саме на осі лежить нижній лист. Од точки *b* відходить бокова квітка. В точках *b*, *c* і *d* основна вісь мотива поділена на 4 частини і, як бачимо, ці точки, як і в розглянутих вище мотивах, мають значіння в композиції. Площа квітки відноситься до площі цілого мотива, як $\frac{2}{9}$. В розглянутих раніш килимах це відношення виявлялося цифрами $\frac{1}{4} - \frac{1}{6}$, значить і ця квітка цим пропорціям відповідає.

Перейдімо до групи мотивів, дуже схожих своєю композицією з розглянутою раніш групою, але складніших. Зразок такого мотива дає мал. 8³⁾. Тут, які в розглянутих вище, маємо верхню й середню квітки. Висота середньої квітки становить так само $\frac{1}{4}$ висоти центральної сторчової віси мотива, але верхню квітку піднято вгору й своїми пропорціями вона наблизилася до середньої. Висота її однакова з висотою середньої, площа $= \frac{1}{16} - \frac{1}{14}$ площі цілого поля. Од середньої квітки, як це ми бачили й раніш⁴⁾, одходять паростки. Лінія $fb = \frac{1}{4} ab$ в свою чергу поділена в точках *g*, *k*, *e* на 4 частини і точки *g* і *e* визначають місця, що від них одходять паростки. На нашій малюнку гілочка з ягідками відходить од середньої квітки, в подібному - ж мотиві на іншій килимові⁵⁾ таку гілочку вміщено, одступивши $\frac{1}{16}$ цілого стебла од середньої квітки, відповідно нижній парі пуп'янків. Бачимо, що в мотивах цієї групи поділ сторчової осі йде далі, доходячи до піснацятих.

В сторчовому - ж напрямку збудовано мотив, вміщений на мал. 15⁶⁾, але композиція його складніша. Поділивши поле мотиву трьома сторчовими лініями на 4 части, бачимо, що середня квітка вміщується на центральній вісі, нижче од центра. 4 бокові квітки лежать на лініях *ab* і *cd*. Розгляньмо композицію квіток, що вміщені на *ab*. Висота верхньої квітки $ae = \frac{1}{4} ab$; висота нижнього листа $fb = \frac{1}{4} ab$; на $ef = \frac{1}{2} ab$ вміщено середню квітку й паростки.

Відповідно цьому збудовано композицію й на лінії *cd*.

Тепер перейдімо до мотивів, що в них частину стебла збудовано на сторчовій осі, частину на діагоналі.

Розгляньмо мотив на мал. 11⁷⁾. Нижню його частину збудовано так само, як у першій розглянутій групі⁸⁾, і висота середньої квітки становить $\frac{1}{4}$ центральної сторчової віси. Вище стебло повертає по діагоналі. Проведемо лінії *ab* і *cd*, що поділять поле на 4 прямокутники — в верхньому прямокутнику *csat* проведемо лінії, що поділяють

1) Кил. за ч. ч. 1908, 1891, 1739. 2) Кил. ч. 1845. 3) Кил. ч. 1815. 4) Мал. 9. 5) Кил. ч. 1842. 6) Кил. ч. 1739. 7) Мотив з кил. ч. 1874 його вміщено на фот. II. 8) Мал. 9.

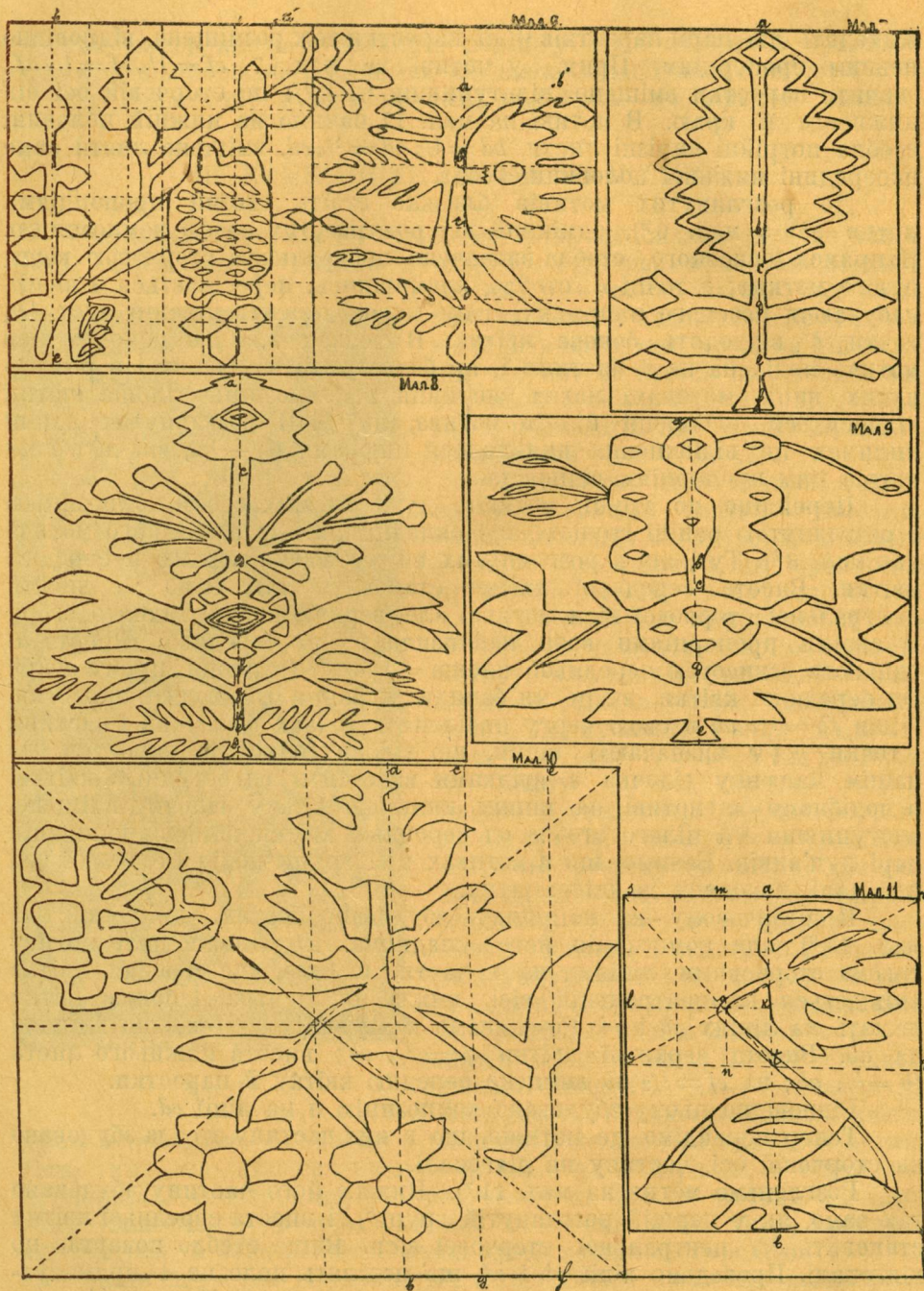

Табл. II. Окремі мотиви на килимах

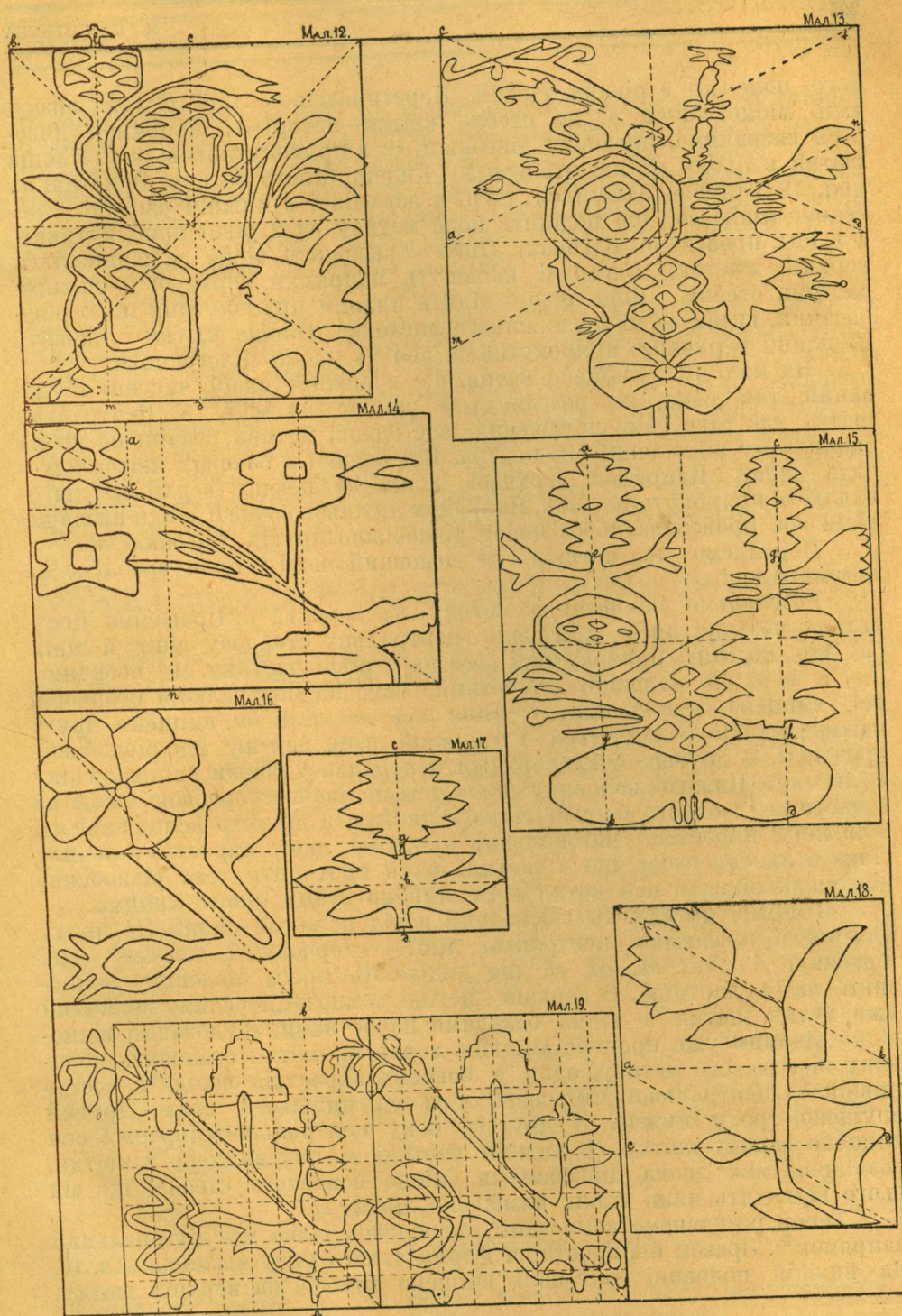

Табл. III. Окремі мотиви на килимах

його поле на 9 рівних частин. Перетинаючись, лінії *lk* і *mn* визначають місце точки *o*, де стебло квітки повертає; напрямок поворота визначимо, провівши діагональ *cr* в прямокутнику *csrd*. Площа квітки в цьому мотиві становить $\frac{1}{4}$ площі цілого мотиву. В мотиві на мал. 18¹⁾ стебло ламається двічі, в верхній і в нижній частині. Проведемо лінію *ab*, що поділить поле мотиву на 2 рівні прямокутники, а в них проведемо діагоналі. Лінія *ab* визначить місце, де починається верхній листок, діагоналі покажуть напрямки верхньої й нижньої частини стебла. Лінія *cd*, що ділить нижній прямокутник на 2 рівні частини, визначає місце нижнього листочка. Площа квітки становить $\frac{1}{4}$ площі верхнього прямокутника, або $\frac{1}{8}$ площі цілого поля.

На мал. 13²⁾ вміщено мотив, що в нижній своїй частині збудований так само, як розглянутий раніше на мал. 15. Центральна квітка має таке саме положення, але бокові мотиви розміщено не на однаковому віддаленні від центра. Від кожної з бокових квіток відходять гілки. Напрямок верхньої гілки визначено верхньою діагоналлю *cd* прямокутника *acbd*. Напрямок нижньої бокової гілки визначає лінія *mn*, проведена через центр рівнобіжно другій діагоналі *ab*.

Перейдемо до мотивів, де основний поділ поля зроблено на поземній вісі.

Розглянемо композицію мотиву на мал. 12³⁾. Проведемо центральну поземну лінію, діагоналі, центральну сторчову лінію й лінію *lm*, що поділить прямокутник *abcd* на 2 рівні частини. Ми побачимо, що в верхній половині композиції, саме на центральній сторчовій осі, вміщено велику квітку. Біля неї на лінії *lm* вміщено другу квітку; стебло її ламається і в нижній своїй частині йде рівнобіжно діагоналі. З другого боку верхньої центральної квітки вміщено гілку з листям. Нижню половину поля теж поділено сторчовою віссю на 2 частини: з одного боку її гілка з листям, з другого велика квітка, біля неї є паросток. Діагональний напрямок цього паростка й похила гілка з листям вгорі, що в частині своїй проходить теж рівнобіжно діагоналі, ріднять цей мотив з іншими мотивами цілого килима.

В мотиві на мал. 10⁴⁾ основний поділ поля той самий. На цьому малюнку проведено центральні лінії — сторчову й поземну, дві діагоналі й лінії *ab*, *cd*, *ef*, що поділяють праву половину композиції на 4 частини. В верхній частині композиції бачимо знайомий уже мотив квітки з двома боковими паростками, збудований відповідно відомим уже пропорціям: вісь верхньої квітки становить половину вісі всього мотиву, один з бокових паростків одходить, одступивши $\frac{1}{4}$ центральної сторчової вісі од нижнього краю, другий спущено трохи нижче. З другого боку центральної сторчової осі вміщено велику квітку. В нижній частині мотиву вміщено 2 квітки, розміщені між двома діагоналями. Місце основного стебла, що від нього відходять інші гілки, визначено лінією *ef*.

Тепер розглянемо композиції, де основна гілка має діагональний напрямок⁵⁾. Зразок найпростішої форми такого типу маємо на мал. 16. На нижній половині діагоналі вміщено стебло, на верхній квітку.

¹⁾ Кил. ч. 2874, фот. II. ²⁾ Кил. ч. 1872. ³⁾ Кил. ч. 1824, фот. I. ⁴⁾ Кил. ч. 1874, фот. II. ⁵⁾ Кил. за ч. ч. 1851, 1892, 1824, 1896.

Відношення площі квітки до площі цілого мотиву $= \frac{1}{3}$. В іншому килимові з такою самою простою діагональною композицією це відношення $= \frac{5}{2}$. Складніша гілка на мал. 14¹⁾. Головне стебло проходить діагонально. Частина *bc*, що на ній вміщено площу квітки, „а“ становить $\frac{1}{4}$ цілої діагоналі. Площа цієї квітки $= \frac{1}{16}$ площі всього поля. Напрямок іншої квітки визначено лінією *lk*. (Лінії *mn* і *lk* ділять поле на 3 рівні частини).

Розгляньмо мотив „а“ з мал. 6²⁾ і мотив на мал. 19³⁾. На малюнках нанесено сітку, що розбиває площу поля на 64 частини, і проведено діагоналі, що визначають основний напрямок стебла. Обидві композиції близькі між собою. Нижче діагоналі вміщено по квітці. Поземна вісь кожної з цих квіток, як це видно по сітці, становить біля $\frac{3}{8}$ поземної осі цілого мотиву. В верхній частині поля напрямок гілок сторчовий. На мал. 19 середня квітка відходить саме від центру; на мал. 6 вона трохи відступає. Пропорції її ті самі, що в розглянутих раніш квітках (сторчова вісь квітки становить $\frac{1}{2}$ осі всього мотиву). Лінії *bc* на обох малюнках визначають положення складного листка.

IV. КОМПОЗИЦІЯ ОКРЕМОЇ КВІТКИ В МОТИВІ (ЯК ПРОБЛЕМА)

Окремі квітки, що входять у композиції розглянутих килимів, всі плоскі, двохмірні. Ряд малюнків (табл. IV—V) дають проблему

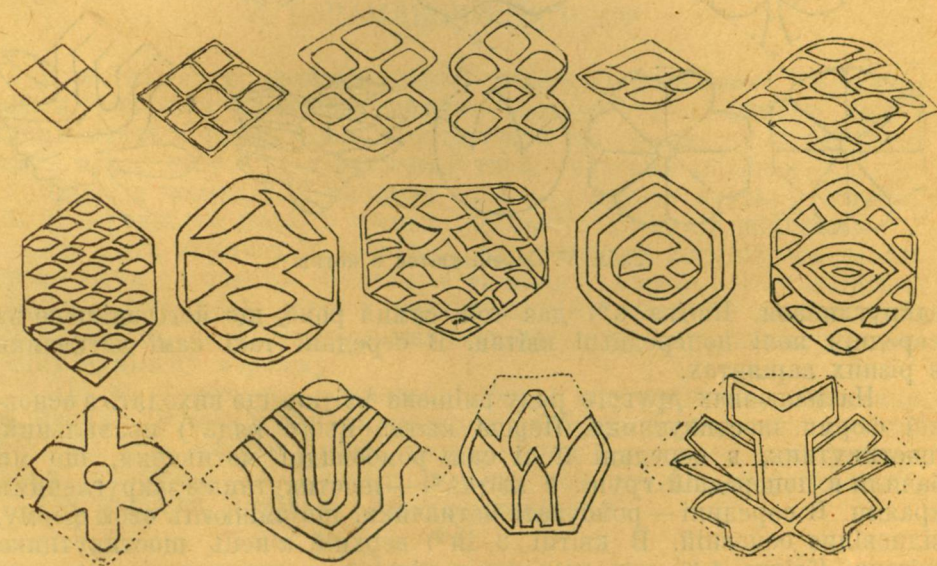

Табл. IV. Окремі квітки в мотиві

можливого розподілу цих квіток, взявши на увагу симетричність чи асиметричність їхньої будови й основну їхню форму.

¹⁾ Кил. ч. 1896. ²⁾ Кил. ч. 1896. ³⁾ Кил. ч. 1845.

Квітки, розміщені на цих таблицях, крім 2-х останніх на табл. V, симетричні.

Малюнки першого ряду на табл. IV дають зразки квіток, що вийшли з основної форми звичайного ромбу. Квітка 1 цього ряду¹⁾ єсть такий ромб, поділений на 4 частини. Квітка 2²⁾ ускладняється більшою кількістю ромбів, що розміщені на її середнім полі, при чому кожний з цих внутрішніх ромбів розтягся й закруглився зверху. На квітці 3-ій³⁾ в ромбі зрізано його бокові кути, ромби в середині втратили почасті свою правильну форму. На квітці 4-ій⁴⁾ в ромбі зрізано бокові й нижні кути. На квітці 5-ій⁵⁾ нижня половина ромбу

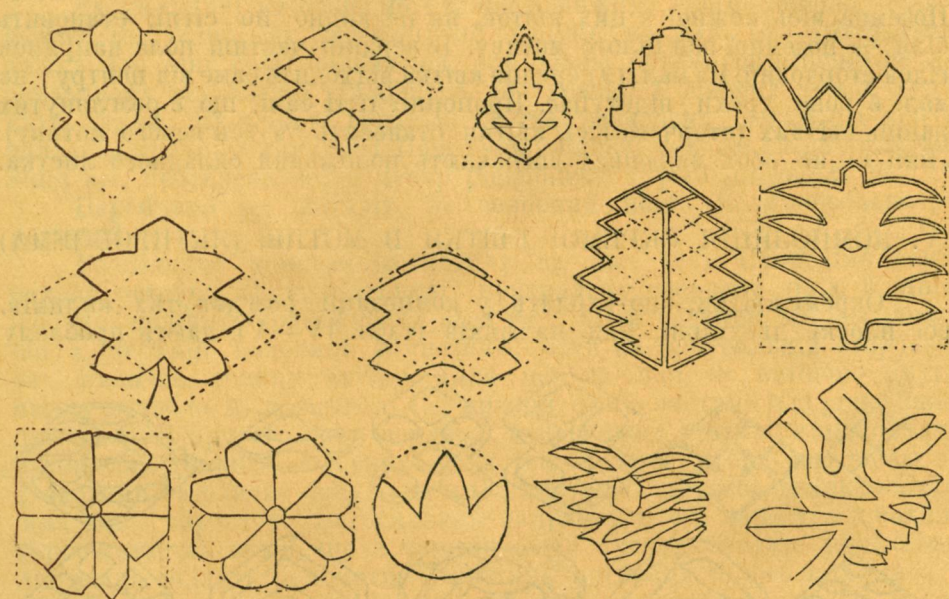

Табл. V. Окремі квітки в мотиві

закруглилася. Квітка 6⁶⁾ дає той самий ромб, що його розміщено на середнім полі попередньої квітки. В середині такі самі мотивчики в різних варіантах.

На малюнках другого ряду розміщено квітки, що виходять з основної форми шостикутника. Перша квітка цього ряду⁷⁾ правильний, шостикутник, в середині її ті самі ромбовидні мотивчики, що ми бачили в попередній групі. 2 квітка⁸⁾ — шостикутник з закругленими краями. В середині — ромбоваті мотивчики, що змінюють свою форму, відповідно основній. В квітці 3-ій⁹⁾ верхній кінець шостикутника зрізано. Квітка 4¹⁰⁾ єсть комбінація кількох шостикутників, що вкладаються один в один, в центрі мотиву — 4 маленьких ромби. Квітка 5¹¹⁾ — шостикутник, в ньому в середині кілька ромбів, вкладені один в один, навкруги ромбоваті мотивчики.

¹⁾ Кил. ч. 1842. ²⁾ Кил. ч. 1874. ³⁾ Кил. ч. 1872. ⁴⁾ Кил. ч. 1903. ⁵⁾ Кил. ч. 1899.

⁶⁾ Кил. ч. 1899. ⁷⁾ Кил. ч. 1842. ⁸⁾ Кил. ч. 1825. ⁹⁾ Кил. ч. 1842. ¹⁰⁾ Кил. ч. 1872.

¹¹⁾ Кил. ч. 1915.

На інших малюнках вміщено квітки різних форм. Вони поділяються на кілька груп, що поєднуються тими геометричними формами, в які їх можна вписати.

Два перші мотиви 3-го ряду¹⁾ і 2) квітки, вписані в ромб. Останні 2 квітки цього ряду зі⁴⁾ і остання квітка 1-го ряду на табл. V⁵⁾, вписані в шостигранник. На табл. V вміщено 5 квіток, що їх основна форма вписується в кілька ромбів, які вкладаються один в один, а саме: в 2⁶⁾, 3⁷⁾ і 8), 4⁹⁾, 7¹⁰⁾ ромбів.

В 1-му ряді цієї таблиці — 2 квітки¹¹⁾ і 12), вписані в трикутник; останню квітку 2-го ряду¹³⁾ вписано в прямокутник. Першу квітку 3-го ряду¹⁴⁾ вписано в квадрат; 2-у¹⁵⁾ і 3-ю¹⁶⁾ — в коло.

Останні 2 квітки¹⁷⁾ і 18) на цій табл. мають неправильну форму, їх збудовано асиметрично.

Поле окремої квітки майже ніколи не заповнюється цілком одноаманітним тканням. Здебільшого воно розбивається на окремі кольорові плями, але іноді окремі частини й не мають свого власного кольору, а зливаються з тлом. Найчастіше ці частини мають форму ромба й його варіантів, як це бачили на розглянутих квітках; іноді - ж вони набувають форми рівних або розтягнутих смужок. Централізовані квітки, як, напр., перші дві квітки в 3-м ряду табл. V виткано інакше: в них нитки тканини на цілій пелюстці лягають правильними рядами.

V. ОБРАМЛЕННЯ КИЛИМІВ

З розглянутих килимів один¹⁹⁾ обведено потрійною смужкою. В п'яти²⁰⁾ середнє поле обведено вузькою зубчастою смужкою. Два²¹⁾ килими мають бордюр, нічим не відділений від середнього поля. Інші десять мають габу з відокремленим тлом і власним мотивом.

Лише в чотирьох²²⁾ килимах бачимо деяку схожість у мотивах габи й середнього поля, в інших же цього зв'язку не помічаємо.

На п'яти килимах²³⁾ габа дає ряд однакових мотивів, що стоять окремо один од одного. В одному з килимів²⁴⁾ окремі квітки зближені й мають між собою дрібні мотивчики; в іншому²⁵⁾ мотиви габи єднаються по - двоє. В трьох килимах²⁶⁾ мотиви обрамлення з'єднані в одну суцільну мережку.

Що до кольорової композиції, то тут спостерігаємо те - ж саме, що бачили, розглядаючи композицію ряда на середнім полі килима: іноді на габі мотиви стоять окремо один од одного, кольорові - ж плями утворюють композицію, зв'язаних між собою мотивів (2 + 2²⁷⁾, 3 + 3²⁸⁾, 4 + 4²⁹⁾, централізовану композицію³⁰⁾.

1) Кил. ч. 1915. 2) Кил. ч. 1874. 3) Кил. ч. 1874. 4) Кил. ч. 1859. 5) Кил. ч. 1859. 6) Кил. ч. 1874. 7) Кил. ч. 1845. 8) Кил. ч. 1842. 9) Кил. ч. 1915. 10) Кил. ч. 1891. 11) Кил. ч. 1902. 12) Кил. ч. 1824. 13) Кил. ч. 1839. 14) Кил. ч. 1851. 15) Кил. ч. 1842. 16) Кил. ч. 1824. 17) Кил. ч. 1743. 18) Кил. ч. 1743. 19) Кил. ч. 1896. 20) Кил. за ч.ч. 1899, 1874, 1915, 1824 і 1908. 21) Кил. за ч.ч. 1755 і 1892. 22) Кил. за ч.ч. 1845, 1825, 1739 і 1872. 23) Кил. за ч.ч. 1853, 1842, 1825, 1872 і 1891. 24) Кил. ч. 1739. 25) Кил. ч. 1845. 26) Кил. за ч.ч. 1743, 1902, 1851. 27) Кил. за ч.ч. 1851, 1839. 28) Кил. за ч.ч. 1825, 1845. 29) Кил. ч. 1902. 30) Кил. ч. 1902.

VI. ФАРБИ

Розглядаючи кольори килимів та їхні сполучення, найчастіше помічаємо в розглянутій збірці такі фарби: малинову, рожеву, цинамонову, жовту, зелену, синю, блакитну; зовсім немає жовтогарячої й рідко зустрічаємо різкі червоні плями ¹⁾, здебільшого - ж червону фарбу помітно в оконтуровці. Тільки в 2-х килимах ²⁾ бачимо фіялкову фарбу. Рожевий колір, що зустрічається дуже часто, єсть розбілений малиновий, суто-рожевий колір подибуємо лише в 4-х килимах ³⁾. Темно-зелена фарба часто набуває синього відтінку, ясно-зелена — жовтого, темна й ясна зелена фарба часто бувають сіруваті. Цинамонова фарба на багатьох килимах має теплий, червонуватий тон. Синя фарба на світлі переходить в блакитну, цинамонова — в жовту, темно-зелена — в ясно-зелену. Додаткові кольори використано на двох килимах ⁴⁾, що дають в цілому синє-цинамонову гаму, та ще на одному з килимів ⁵⁾, де в окремих квітках зустрічаємо сполучення червоно-зеленої та фіялково-жовтої фарб. Фарба на квітках лежить рівними плямами, іноді підкреслюючи світ і тінь, але ніде не визначаючи трьохмірности.

З мотивів, визначених вже в нашій орнаментиці, на розглянутих килимах зустрічаємо: лотос ⁶⁾ (один із зразків на мал. 18), сосонку ⁷⁾, баранячі роги ⁸⁾ (мал. 13).

Ця робота єсть лише спроба підійти до орнаменту українського килима. Як бачимо, навіть у такій невеликій групі випадкової музейної збірки можна намітити вже певні групування щодо композиції цілого килима, певні пропорції щодо композиції цілого мотиву. Розгортаючи тему, притягаючи сюди матеріял з різних місцевостей, переходячи од простих, класичних форм до складніших форм пізнішого періоду, та рівняючи цей матеріял з орнаментикою на інших наших виробках, можна довести певні закони орнаменту українських килимів.

¹⁾ Кил. за ч. ч. 1899, 1892, 1851, 1743 і 1755. ²⁾ Кил. за ч. ч. 1891 і 1743. ³⁾ Кил. за ч. ч. 1892, 1899, 1872 і 1739. ⁴⁾ Кил. за ч. ч. 1842 і 1815. ⁵⁾ Кил. ч. 1783. ⁶⁾ Кил. ч. 1874. ⁷⁾ Кил. ч. 1902. ⁸⁾ Кил. ч. 1872.